

KLEI O

Voor docenten geschiedenis en staatsinrichting

Uitgave van de VGN
Jaargang 60 | NOVEMBER 2019

Zingen over rampen

- *INC verenigde India tegen Britse discriminatie*
- *Reconstructie van de ondergang van de DDR*
- *Wodka tegen de straling na een atoomproef*

Beste lezer,

Geschiedenis: ik kan er niet genoeg van krijgen,' schrijft de voorzitter van de VGN in zijn column in deze *Kleio*. En terecht, want wanneer je kijkt naar de inhoud van dit nummer is er voor ieder wat wils en heel veel interessants. De artikelen over de herfstrevolutie van 1989 en over het Indian National Congress lopen vooruit op de nieuwe examenonderwerpen.

'Deze Kleio schiet door de eeuwen heen, van de Alteratie naar de Wannseeconferentie, van Zuid-Afrika naar Europa'

Daarnaast komt de actualiteit aan bod in een artikel over terrorisme en hoe dat te behandelen in de klas. In deze *Kleio* staan meer praktische voorbeelden van toepassingen binnen de muren van het klaslokaal. U vindt maar liefst twee keer een *Kleio in de klas*, een die betrekking heeft op een game over de pest en een die te maken heeft met het door Lotte Jensen geschreven artikel over rampliederen. Ook werkvormen passend bij het boek *Selma* komen langs. Daarnaast leest u een korte voorpublicatie van het boek *De Zeemogendheden* van Andrew Lambert, dat verschijnt op 19 november. Schokkend is de beschrijving van Stefan Kras over zijn reis in de Sovjet-Unie naar gebieden waar kernproeven zijn gehouden. Aan enige bescherming deed men niet. Deze *Kleio* schiet door de eeuwen heen, van de Alteratie naar de Wannseeconferentie, van Zuid-Afrika naar Europa. Genoeg te lezen, zodat u ook niet genoeg van geschiedenis kunt krijgen.

Veel le(e)splezier,

Cover: Een Zwitserse straatmuzikant zingt over een aardbeving in Basel in 1356 en over overstromingen in Hölstein in 1830. Tekening van Hieronymus Hess, ca. 1830-1850. Uit *Aus dem alten Basel*, Eugen A. Meier (Basel 1970).

Ben Vriesema is hoofdredacteur van Kleio.

34

30

16

56

KLEIO

- 4 Zingen over rampen**
Het lied als nieuwsverspreider en troostverschaffer
- 12 Maria van Utrecht en Maria van Reigersbergen**
Twee vrouwen met moreel en vernuft
- 16 Het succesverhaal van Indian National Congress**
Een 'minderheid' die de grootste partij van India werd
- 20 Een slokje wodka tegen de schrik**
Nucleaire proeven in Amerika en de Sovjet-Unie
- 23 De herfstrevolutie van 1989**
Begon de Oost-Duitse revolutie in Berlijn of toch in Leipzig?
- 30 'Ik vind het verschrikkelijk voor jullie'**
Werkvormen Levenslijn en Cirkelopdracht bij boek *Selma*
- 34 Revolutie en reformatie**
Licht op Verplicht: De Alteratie van Amsterdam (1578)
- 38 Een Europees leger is een utopisch leger**
- 40 Terrorisme bespreken in de klas**
Lesmateriaal TerInfo biedt hulp
- 44 Kopie nummer 16**
Licht op Verplicht: Wannseeconferentie (1942)
- 47 Een Zwarte Dood**
De pest als hoofdrolspeler in de game *A Plague Tale*
- 52 Van Duitse helmen en verliefdheden**
De vmbo-examens geschiedenis van 2019
- 56 Het Voortrekkermonument**
Een aparte geschiedenis
- 60 Hoe zeemogendheden hun identiteit vormen**

- 10 In de klas: Een verlicht weerbericht**
- 11 Boeken**
- 28 Museum: Verzetsmuseum Amsterdam**
- 50 In de klas: Historisch redeneren over de pest**
- 59 Column: Ton van der Schans**
- 65 Recensies**
- 71 Kleiokrant**
- 72 Column: Jelte Posthumus | Colofon**

Zingen over rampen

Het lied als nieuwsverspreider en troostverschaffer

Zingen over rampen is al eeuwenoud. Bij overstromingen, branden of insectenplagen gingen zangers de straat op om het sensationele nieuws te verspreiden. Maar ze wilden het publiek ook een morele les meegeven. Nieuw onderzoek laat zien waarom er bij rampen zoveel gezongen werd.

Lotte Jensen is hoogleraar Nederlandse literatuur- en cultuurgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Lied op de Watersnood van 1825. Te zingen op 'een treurige wijs'. Bovenaan twee voorstellingen van de watersnood in Noord-Holland en de dijkdoorbraak bij Durgerdam. Prent gemaakt door Hendrik Numan. Collectie Rijksmuseum.

*Wat droefheid, angst en schrik,
Tref tans ons Nederlanden,
Terwijl elk oogenblik,
Door Stormen aan ziet randen,
Een hooge Watervloed,
Scheurd Dam en Dijk van een,
En waar men zich ook spoed,
't Is klagen en geweën.*

Zo opende een lied over de watersnood van 1825. Dat jaar werd Nederland getroffen door een ramp van gigantische omvang. Grote delen van Nederland liepen onder water. Er vielen maar liefst 380 doden en er verdronken 16.700 runderen. De totale schade liep in de miljoenen guldens. Het lied beschreef in 24 couplet-

ten hoe de overstroming in Noord-Holland was verlopen, van dorp tot dorp en van stad tot stad. Zo was het plaatsje Landsmeer volledig weggespoeld en in Holysloot dreven overal lijken rond. Geen vrolijk thema, maar in vroeger tijden was het heel gewoon om over rampen te zingen. Iedere denkbare ramp kwam aan bod: van scheepsrampen tot insectenplagen, van runderpest tot overstromingen. In een groot onderzoeksproject aan de Radboud Universiteit Nijmegen bestuderen we hoe de Nederlandse samenleving in het verleden met rampen omging. Hiervoor gebruiken we allerlei soorten bronnen, zoals preken, kranten, toneelstukken, gedichten en verhalen. Lieder vormen daarbinnen een aparte categorie, allereerst omdat er een muzikale component aan is verbonden. Zingen is een fysieke activiteit, waarbij stem en lichaam betrokken zijn. Lieder zijn bovendien bij uitstek geschikt om emoties op te roepen: het is bekend dat muziek een troostrijke rol kan spelen bij het verwerken van traumatische gebeurtenissen. Niet voor niets speelt muziek bij begrafenissen en andere plechtigheden zo'n belangrijke rol. Globaal vervulden ramplieder vier verschillende functies: ze verspreidden het nieuws, ze brachten een morele boodschap over, ze versterkten het saamhorigheidsgevoel en ze hadden een esthetische functie.

Verspreiding van nieuws

Ramplieder bevatten tal van concrete gegevens over het tijdstip en de plaats van de ramp en het precieze verloop van de gebeurtenissen. Zangers brachten de liederen ten gehore op markten, pleinen en andere openbare gelegenheden. Op die manier kon het nieuws zich snel verspreiden; ook mensen die niet konden lezen vernamen zo wat er gebeurde was.

De liederen bevatten veel informatie. Dat blijkt al uit bovengenoemd watersnoodlied uit 1825, waarin per plaats de gevolgen van de ramp werden beschreven. Het was voor de toehoorders net alsof ze de krant lezen, maar dan in gezongen vorm en op rijm gezet. Een ander voorbeeld is een 'Treur-Zang', bijvoorbeeld die over de schouwburgbrand van 1772 in Amsterdam. Alle achttien slachtoffers werden uitgebreid gememoreerd:

W at d'of het angst en Ichrik,
Tref tans ons Nederlanden,
Terwijl e'k oogebluk,
Door Stormen ons z'et tanden,
Een hooge Waterlood,
Scheurd Dam en Dijk van een,
En waar men zich ook spoed,
't is klagen en geweën.

Onk Breek in Waterlood,
Is mede gansch bedolven,
't Scheen aan alle kant,
Niet dan als Watergolfen,
E' Menschdom treurt en angst,
Het kernen en geweën,
Dat klonk zelfs door de Lugt,
En door de Wolken heen.

Een sants Dorpeur, se
Zijn gensch en al verflonden,
't Is rouwom droef geklag,
Men segens schuilplais vonden,
Het Parmeland. ó God!
De Risp en Schellingvoe,
Trof ook dit droevig lot,
Elk is vol druk en rouw.

Van Vred reeds zijn ontkomen,
Vindt hants hun hulp gewaar,
La werte opgeden,
De Heersa Legenden,
Van alles wel vo-zien,
Van warmen Soep en Brood,
Voor deer' bedrooide Lis-

De Meesters bins Naakt,
Een brand breekt uit
in de Amsterdamse
schouwburg op 11
mei 1772. Er komen
achttien mensen om
het leven.

Solen en Gemera,
Is door het Vuur v'rlonden
De straf volgd hun weldra,
Voor hun bedreven Zonden,
D'ek ook dat God het is,
Die 't Water waelen laet.
De straf volgd ons gewis,
Als men z'n woord verlaat.

ó God schenk ons genad,
Milt tog uw Gramp'schap
Wk zulten voor en na,
ó Winnen, Dienen Eren,
En Leven naar 't woord.
Zoo gij wil dat gefchied,
Gelyk om e'k behoort,
Verzagt tog ons Verdriet.

Dit Ouden wil uw Vred
In Druht en Eer Opreken,
Wat hant om nu we' Eren,
Wenst gij hem te ont bedren,
Het God en van die Woud
E Van hant en v'rlonden,
E Van hant en v'rlonden,
E Van hant en v'rlonden.

hun namen, functies en hun afkomst. Zo wist iedereen wie er precies waren omgekomen. Een van de slachtoffers was de toneelmeester, meneer Brinkman. Aan zijn poging het hoofdgebouw te redden werd een hele strofe gewijd:

**Brinkman, de Meester van 't Toneel,
Wiens Glorie nooit zal enden,
Ofschoon hij viel het Graf ten deel
Door 't geen hy aan ging wenden
Ter Redding van dit Hoofdgebouw.**

In het lied werd geen onderscheid naar stand gemaakt: de brand had willekeurig slachtoffers gemaakt en was voor iedereen even rampzalig. Al even gedetailleerd was het 'Treur-lied op de droevige en akelige toestand van de laatste Dag in 't jaar 1790'. Dit droevige relaas beschreef de catastrofe die zich op 31 december 1790 in Amsterdam had voltrokken. Op oudejaarsdag hing er zo'n dikke mist in de stad dat tientallen personen te water raakten en verdronken:

**Wel veertig mensen zo men zyt,
Die raakte om het Leeven,
En nog wel vyftig zyn bevryd
Die daar nog hulpe kreegen.**

Er was echter een duidelijk verschil met de manier waarop dit nieuws in de kranten werd gepresenteerd. De liederen hadden een veel sensationeler karakter en stonden uitgebreid stil bij de tragische gevolgen van de ramp. Er was ook veel meer aandacht voor het persoonlijke leed van de slachtoffers. Zo was een zoon op weg naar het huis van zijn vader, maar hij verdronk pal voor diens deur. Een dienstmeid raakte samen met een klein kind op de arm te water. En een minnaar raakte helemaal buiten zinnen toen het lichaam

van zijn aanstaande bruid uit de grachten werd gevist. Op deze manier werd ingespeeld op de emoties van het publiek, want wie kon het drooghouden bij het horen van zoveel ellende?

Het gezongen nieuws beperkte zich niet alleen tot Nederland, ook buitenlandse rampen werden bezongen, zoals het 'Treur-lied over de verschrikkelijke aardbeving tot Lissabon, en andere plaatsen in Portugal', die in 1755 plaatsvond. De tekst vermeldde dat 50.000 mensen de dood vonden en veel huizen ingestort waren. Er waren ook twee strofen gewijd aan koning Jozef I van Portugal. De vorst ontsnapte aan de dood, omdat hij in een buitenverblijf op vakantie was. Verder was er aandacht voor de tsunami die op de aardbeving volgde, waarbij Bilbao, Cadiz en Genua werden getroffen.

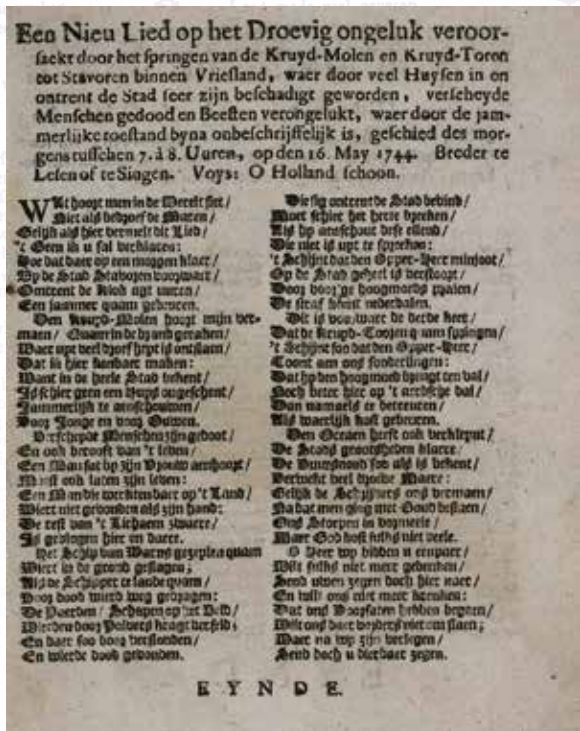
Ook over de overstromingen in Dantzig en Riga (1829), de aardbeving op Martinique (1839) en de schouwburgbrand in Wenen (1881) werd gezongen. Steevast werd benadrukt dat de Nederlanders zich gelukkig mochten prijzen dat God hen had gespaard. Ze moesten dan wel blijven bidden ▶

De aardbeving in Lissabon in 1755 had een kracht van 9 op de schaal van Richter. Daarop volgde een tsunami. Er vielen tienduizenden doden en de stad was verwoest.

Noordhollands vrugbaar oord

acht uur 's avonds de kruitmolen van Stavoren in Friesland. Een lied beschreef hoe in één klap talloze huizen vernietigd werden. Ook kwamen verschillende mensen om het leven en werden enkele beesten gedood. Een schipper uit Warns die net op dat moment kwam aangevaren, kwam ook om het leven. Het lied richtte zich vooral op de bewoners van Stavoren, die wel heel zwaar getroffen werden. Dit was namelijk al de derde keer dat de kruitmolen ontplofte. Tegelijkertijd kon de situatie in Stavoren als een waarschuwend les voor anderen gelden: kennelijk was de bevolking van Stavoren zo ontspoord dat hun hoogmoed keer op keer bestraft werd. Het lied eindigde met een bede aan God om de bewoners van deze stad in de toekomst te sparen. Vanaf het midden van de achttiende eeuw hadden de meeste liederen een nationale reikwijdte. Of de ramp zich nu in Amsterdam of Overijssel had voltrokken, alle Nederlanders konden er lering uit trekken. Neem bijvoorbeeld dit lied uit 1799 over de overstromingen in Gelderland:

Maar ach! ô Vaden God!
Al 't geen ons Volk moet draagen
Dat is haar zondenschuld,
't Zyn welverdiende plaagen,
Want 't gansche Nederland
Is van u afgekeerd.

In de negentiende eeuw kreeg deze solidariteit nog een extra dimensie. Door middel van de liederen werd het publiek opgeroepen om geld en goederen te doneren aan de slachtoffers. Na de overstromingen in het rivierengebied in 1861 klonk de muzikale oproep als volgt:

Het water stroomt zeer krachtig,
Vernield, verbrijzeld in zijn vaart,
Geen huis of hut blijft nu gespaart,
Huisboel, voorraad sleept het mee,
Herschapen is het land in zee.

Velen zijn reeds verdronken,
Anderen verstijft van kou,
Zwaar gedompelt in de rouw,
Hun bede klinkt ten hemel heen,
Met klagen, zuchten, en geweën.

Komt waarde landgenooten,
Geef thans aan hen met milde hand
Elk een naar zijnen rang en stand
Breng een offer aan hun lijden
Dat zal u en hen verblijden.

Soortgelijke oproepen komen we tegen bij grote scheepsrampen. In het najaar van 1883 kwam een groot deel van de Scheveningse vloot om het leven. Maar liefst 55 vissers verloren het leven; zij lieten 32 weduwen en bijna honderd kinderen na.

De hele Scheveningse gemeenschap was in rouw, zo benadrukte het lied. Het leed kon echter verzacht worden door ruimhartig te doneren, blijkens de slotregels: 'Dat Land- en Stadgenoot zich nu ontferme, / Een zoete drop in d'alsembeker giet.' Mensen werden ook aangespoord geld te geven na de storm van 27 januari 1884, toen twee schepen vergingen, de Cornelia en de Rijn. De Vlaardingse drukkers Dorsman & Odé verkochten voor de prijs van vijftien cent een uitgebreid muzikaal relaas van de ramp, waarvan de opbrengsten naar de nabestaanden gingen. Aan de uitgave was een lijst toegevoegd met de namen van de verongelukten, inclusief vermelding van het aantal kinderen dat zij achterlieten. Wie iets wilde doneren, kon terecht bij de uitgever, die een speciale collectebus had geplaatst.

Waar zal ik mijne gave zenden?
Wel bij Dorsman & Odé
Staat een bus voor die ellende,
Deel dan dáár uw gave mee.

Een van de meest opvallende liefdadigheidsliederden dateert uit 1881 en heet het 'Watersnood-Wilhelmus'. Op 18 februari 1881 werd in het Paleis voor Volksvlijt een 'Watersnood-feest' georganiseerd, ter ere van de verjaardag van koning Willem III. De opbrengsten van het feest gingen naar de getroffen en van de watersnood-ramp in Noord-Brabant, in het bijzonder Nieuw-kuijk. In het Watersnood-Wilhelmus dat voor deze gelegenheid werd geschreven, werd koning Willem III gememoreerd als een heuse land- en watervorst, die als een waterleeuw het wassende water wist te bedwingen. ▶

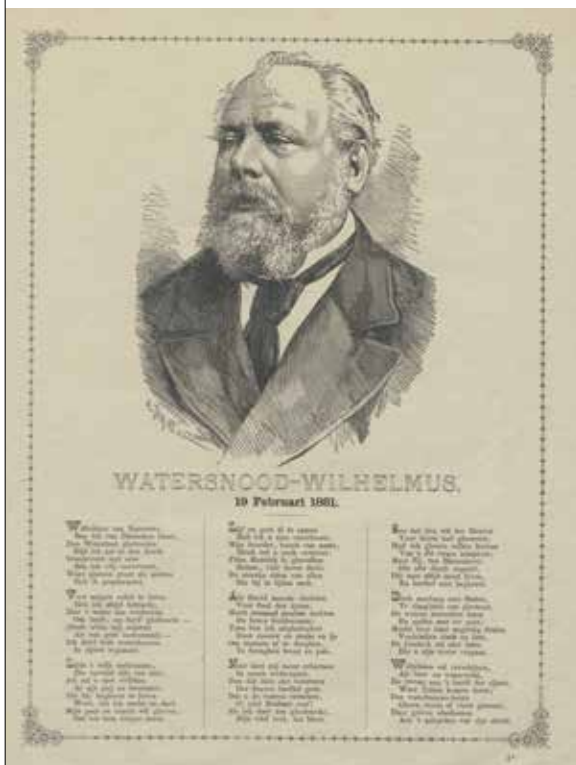
In acht strofen werd het ontploffen van de kruitmolen in Stavoren in 1744 bezongen. Bron: Meertens Instituut.

De Meesters bijna Naakt,
 is door het Vuur v. rindden
 De Rinf volgd hun weldra,
 Voor hun bedreven Zonden,
 En k ook dat Oed het is,
 Die 't Water wraefden laet,
 De Rinf volgd ons gewis,
 Als men zijn woord verstaet.
 O God schenk ons genad,
 Mit tog uw Gramp/duelgen,
 Wie willen voor en na,
 O wimen, Dienen Keren,
 En Leven naar u woord,
 Zoo gij wil dat gebiedt,
 Enk om ik behoudt,
 Verzoet tog ons Verdriet,
 O God schenk ons genad,
 Mit tog uw Gramp/duelgen,
 Wie willen voor en na,
 O wimen, Dienen Keren,
 En Leven naar u woord,
 Zoo gij wil dat gebiedt,
 Enk om ik behoudt,
 Verzoet tog ons Verdriet,

**Wilhelmus van Nassouwe,
Ben ick van Dietschen bloet,
Den Waterlant ghetrouwe
Blijk ick tot in den doedt.
Oranjevorst met eere
Ben ik vrij onverveert,
Want plassen groot als meiren
Heb ik geannexeert.**

**Wilhelmus sal verschijnen,
Als land- en watervorst,
En zwemt aen 't hoofd der sijnen,
Waer Triton komen dorst;
Den waterleeuwe-heere
Gheen storm of vloet geneert,
Daer golven obedieerden
Aen 't quispelen van sijn steert.**

We weten niet wie de auteur van deze tekst was, maar we kunnen wel constateren dat liefdadigheid en nationale saamhorigheid hier op een unieke wijze samenkomen. Het Wilhelmus was toen weliswaar niet het officiële volkslied (dat was 'Wien Neêrlands bloed'), maar het was wel een algemeen bekende melodie, die geassocieerd werd met vaderlandsliefde. Het feest kwam de organisatoren overigens ook op stevige kritiek te staan, want hoe gepast was het om te feesten en dure diners te verorberen, terwijl de ellende in Nieuw-kuijk niet te overzien was? Wat echter overheerste was de steun. De hele vaderlandse culturele elite haastte zich om hun steun aan de slachtoffers te betuigen in een fraai uitgegeven brochure, waarvan de opbrengsten naar de slachtoffers en nabestaanden gingen.

Het Watersnood-Wilhelmus met het portret van koning Willem III erboven. Dit lied is opgenomen in het Feestblad en Programma voor het Watersnood-feest op 18 februari 1881 in het Paleis voor Volkslijft. Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden.

Literaire verfraaiing

Tot slot kunnen we ook nog spreken van een esthetische functie van rampliederen. Hoe paradoxaal het ook mag klinken, auteurs streefden een zekere vorm van overtuigingskracht of zelfs schoonheid na in hoe ze de gebeurtenissen presenteerden. Literaire en muzikale stileren lagen daarbij in elkaars verlengde.

Neem bijvoorbeeld het dramatische visserslied getiteld *Ada*, geschreven door de uit Scheveningen afkomstige smid en reder Cornelis Gébel. Hij schreef het naar aanleiding van het vergaan van twee Scheveningse vissersboten in het najaar van 1841. De opbrengsten kwamen ten goede aan de weduwen en kinderen van de omgekomen vissers. Het lied had weinig te maken met een actuele beschrijving van de ramp. Cornelis Gébel had er een heuse 'romance' van gemaakt, in de traditie van de bekende vaderlandslievende dichter Hendrik Tollens. We zien hoe *Ada*, een arme vissersvrouw, met smart terugdenkt aan het moment dat haar man Robbert naar zee gaat.

**Daar zit zij, ADA! neêrgebukt,
Die arme visschersvrouw,
En werpt een blik op 't lieve wicht,
Dat lagchend aan haar boezem ligt,
Haar boezem vol van rouw.**

**Zij denkt met schrik aan d'avondstond,
Toen ROBBERT was gegaan:
De wind sloeg vreeslijk door het want,
De golfslag rolde zwaar op 't strand,
En droevig stond de maan.**

Dan volgt een hartverscheurende scène waarin zij met haar kind op de arm afscheid neemt van haar lieve man. Weken wacht ze op zijn thuiskomst, maar Robbert keert niet terug. Haar wanhoop neemt zo toe dat ze dagenlang huilt: 'Zoo vloten dagen achtereen, / En traan op traan gestort.' Maar hoe ze ook hoopt, het is tevergeefs.

**Helaas! haar Robert kwam niet weêr:
Zijn bodem was vergaan.
En Nederland, gehuld in rouw,
Plengde om die arme weduwwrouw
En om haar kroost een traan.**

Het moge duidelijk zijn dat Gébel op een heel poëtische wijze verslag deed van de ramp. Het ging hem niet zozeer om historische nauwkeurigheid, maar om literaire verbeeldingskracht. Tragiek en esthetiek liggen hier dicht bij elkaar.

Deze literaire verfraaiing zien we in meer rampliederen. Auteurs brachten het nieuws en deden dat op eloquente wijze, waarbij ze gebruikmaakten van stilistische middelen. Een van de meest esthetische rampliederen is misschien wel 'Traanrijk en Troosthart' uit 1775 van de

Wat d' oeffen' angst en Ichrik,
Treff' tass ons Nederlanden,
Terwijl e'k oogeblik,
Door Stormen ons z'et tanden,
Een hooge Waterlood,
Scheurd Dam en Dijk van een,
En waar men zich ook spoed,
't is klagen en geweën.

Onk Breek in Waterloos,
Is mede gansch bedolven,
't Scheen aan alle kant,
Niet dan als Watergolven,
E' Menschdom treurt en zigt,
Het kernen en geweën,
Dat klont zelfs door de Lugt,
En door de Wolken heen.

Een sants Dorpen' schied
Zijn gansch en al verflonden,
't Is rouwom droef geklag,
Men nergens schuilplaats vonden,
Het Purmerland. ó God!
De Risp en Schellingvoos,
Trof ook dit droevig lot,
Elk is vol druk en rouw.

die Vloed reeds zijn ontkomen,
Vard Raaks hun hulp gewaar,
In werde opgedenem,
De Heersa Logement,
Van alles wel vo-zien,
Van warmen Soep en Brood,
Voor deer' bedroede Liss-
as.

De Meesters bijna Naakt,
Overstroming van de sluis in Delfshaven, 1775. Prentmaker Noach van der Meer (II) naar een tekening van Hendrik Kobell. Collectie Rijksmuseum.

De Irf' volgd ons gewis,
Als men zgn woord verstaat.
as.

ó God schenk ons genad,
Mit tog uw Gramp'schap bere,
Wk zulten voor en na,
ó Wilmen, Dienen Eren,
En Leven naar u woord.
Zoo gij wil dat gefchied,
Gelyk om elk behoort,
Verzoegt tog ons Verdriet.

ó Douders wil uw Vred,
In Doud en Eer Optreken,
Wat ook ons nu en Tred,
Waarom gij den ik ook bedrem,
Wat ook in den ik ook bedrem,
Wat ook in den ik ook bedrem,
Wat ook in den ik ook bedrem.

predikant Olivier Porjeere. Bij monde van het personage Traanrijk wordt verslag gedaan van de watersnoodramp van 1775. De auteur doet dat echter op een veel literairdere manier dan een krant zou doen. Zo spreekt hij van 't Vlijtkweek-end Harderwijk', 't IJsselgroetend Campen' en 't waterscheppend Thoolen'. Daarnaast voelt Traanrijk de aandrang om zijn gevoelens via de kunsten te uiten, vooral midden in de nacht.

De witte maan daagde op – het zwerk, door God gestild, Vertoonde een heldre kleur met blaauwgeverfde wangen: 't Gezicht alleen ontstak den lust tot Nachtgezangen: Ja, 'k greep de dankharp reeds in 't lachend oogeblik.

Dit is een tamelijk onwaarschijnlijk tafereel vlak na een watersnoodramp. Het heeft dan ook niets met een beschrijving van de werkelijkheid te maken. Hier was sprake van een dichter die de laatste Europese literaire mode volgde. Hier sprak een romanticus, geen verslaggever.

Lange traditie

Wanneer we het corpus overzien, kunnen we vaststellen dat liederen in het verleden een belangrijke functie bij het verwerken van rampen speelden. Ze brachten het nieuws en boden een platform om collectief te rouwen. Er werden ook religieuze lessen geboden: God strafte de mens om zijn zonden en daarom diende de mens zijn leven te beteren.

Tegenwoordig vervullen liederen geen nieuws-functie meer bij rampen, maar het collectief bele-

ven van rouw en scheppen van saamhorigheids-gevoel bestaat nog wel. Dat komt vooral tot uiting bij liefdadigheidsacties. Recent nog, in het najaar van 2017, bracht een groep Nederlandse YouTube-artiesten een benefietlied uit ten behoeve van de slachtoffers van orkaan Irma op Sint Maarten onder de titel 'Ik geef om jou'. Anders dan vroeger vinden we geen uitgebreide beschrijvingen van ellendige taferelen of waarschuwendes lessen. Wat overheerst is de boodschap van optimisme en herstel. Ook wordt een beroep gedaan op de medemenselijkheid, in de hoop dat het publiek gul zal geven. Het onderzoek naar historische rampliedereren laat zien dat deze elementen in een lange traditie geworteld zijn. ■

Verder lezen

- Lotte Jensen**, 'Wat moet ons Nederland al lyden'. Zingen over rampen, 17de-19de eeuw', in: *Geschiedenis Magazine* 53 (april 2018) 3, 32-34.
- Lotte Jensen**, 'Disaster upon disaster inflicted on the Dutch. Singing about natural disasters in the Netherlands, 1600-1900', *BMGN – Low Countries Historical Review* 134 (2019) 2, pp. 1-26.
- Cor van der Heijden**, *Rampen en plagen in Nederland 1400-1940. Pestbacillen, paalwormen en plunderende Moskovieters* (Zaltbommel 2004).
- Lotte Jensen**, *Wij tegen het water. Een eeuwenoude strijd* (Nijmegen 2018).
- Una McIlvenna**, 'Ballads of Death and Disaster: The Role of Song in Early Modern News Transmission', in: J. Spinks, C. Zika (eds.), *Disaster, Death and the Emotions in the Shadow of the Apocalypse, 1400-1700* (London 2016), pp. 275-294.
- Natascha Veldhorst**, *Zingend door het leven. Het Nederlandse liedboek in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2009).
- De grootste collectie Nederlandstalige liederen** is raadpleegbaar op www.liederenbank.nl (Meertens Instituut).
- Meer informatie over het Nijmeegse onderzoeksproject** naar de verwerking van rampen in Nederland: www.dealingwithdisasters.nl.

Een verlicht weerbericht

Schipperen tussen traditie en vooruitgang

In 1755 werd Lissabon getroffen door het noodlot. Een aardbeving en een tsunami zorgden voor tienduizenden doden. In heel Europa maakte het nieuws grote indruk. Was de verklaring te vinden in de wetenschap, of was het een straf van God?

Daan Schuijt is redacteur van Kleio.

Wat?

De leerlingen maken een 'verlicht weerbericht' over de aardbeving in Lissabon in 1755 voor de *Hollandsche Spectator*. Dit tijdschrift verscheen in de achttiende eeuw onder hoofdredactie van Justus van Effen, tevens bekend dichter. De *Spectator* richtte zich op een groot publiek, bevatte essays, achtergrondartikelen bij de actualiteit en literaire bijdragen.

Voor wie?

Bovenbouw vwo (met wat meer structuur ook havo).

Hoe?

Verdeel de klas in tweetallen. De leerlingen lezen vooraf een informatieblad over rampliederen uit de verlichting en over de aardbeving in Lissabon uit 1755. Ze schrijven dan met zijn tweeën het weerbericht in de week nadat de aardbeving plaatsvond (geen voorspelling dus). Ze maken of zoeken er ook een afbeelding bij. Ze houden bij het schrijven rekening met het publiek van de *Hollandsche Spectator*. De onderdelen in het weerbericht die het vooruitgangdenken of het verlicht denken illustreren, zetten ze cursief.

Waarom?

Als Nederlanders ergens graag over praten, dan is het wel het weer. In iedere krant, in ieder journaal is er ruimte voor een weersvoorspelling en er wordt geen uitje ondernomen zonder eerst 'buienradar effe te checken'. Dat was in het verleden niet anders. Kijk bijvoorbeeld naar het schilderij over de Sint-Elisabethsvloed in 1421 bij Dordrecht, de verslagen

van VOC-schippers en boekjes als de Enkhuizer Almanak over lokale stormen of onweersbuien. Bijzondere bronnen zijn de rampliederen. Lotte Jensen van de Radboud Universiteit Nijmegen deed hier onderzoek naar (zie voorgaand artikel in deze *Kleio*). Zingen over rampen is al eeuwenoud. Bij overstromingen, branden of insectenplagen gingen zangers de straat op om het sensationele nieuws te verspreiden. Maar ze wilden het publiek ook een morele les meegeven.

De verlichting is een interessante periode als het om weersvoorspellingen gaat. Je had boeren die 's ochtends eens goed naar de lucht keken en hun volkswijsheden dan de vrije loop

lieten. Aan de andere kant wisten wetenschappers door het toepassen van logica en natuurwetten het weer steeds beter te voorspellen. Het opstellen van een weerbericht betekent dus schipperen tussen traditie en vooruitgang. Voor de rampliederen geldt dit eigenlijk ook: religieuze verklaringen spelen een grote rol. De grote massa, voor wie deze liederen bedoeld waren, zochten hun heil in het uur van nood dus liever in de Bijbel dan bij een wetenschapper. ■

De Sint-Elisabethsvloed op een altaarstuk, besteld door nabestaanden van de tweeduizend slachtoffers van deze grote watersnoodramp in 1421. Gemaakt door de Meester van de Heilige Elisabeth-panelen, ca. 1490-1495. Collectie Rijksmuseum.

De complete les, inclusief de benodigde materialen en een toelichting voor docenten vindt u op www.vgnkleio.nl.

Het strijdtoneel van Europa, 1648-1815. De Zuidelijke Nederlanden onder Spaans, Oostenrijks en Frans bewind

Edward De Maesschalck

Schitterend uitgegeven boek waarin chronologisch de problemen waarmee de 'Belgen' te kampen hadden worden uitgelegd en uitgebeeld.

Davidfonds | € 69,99

De wetten van de wereld. Het grote verhaal van de wiskunde

Mickaël Launay

Na het lezen van dit boek staat niets u meer in de weg om een vakoverstijgend project met de wiskundecollega's op te starten.

Balans | € 23,99

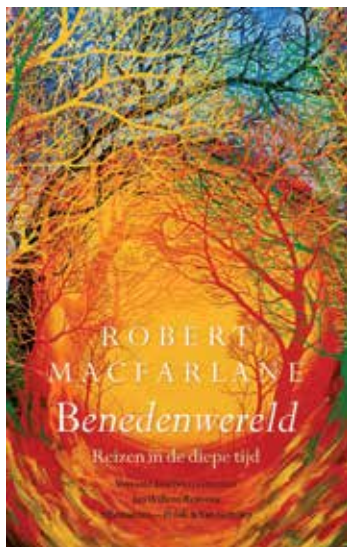
BAS VON BENDA-BECKMANN
Het Oranje hotel Querido
Een Duitse gevangenis in Scheveningen

Het Oranjehotel. Een Duitse gevangenis in Scheveningen

Bas von Benda-Beckmann

In totaal zaten tijdens de oorlogsjaren meer dan 25.000 mensen vast in de *Polizeigefängnis*, die bij ons beter bekend staat als het Oranjehotel. De diverse groep die er in heeft gezeten, wordt diepgaand besproken.

Querido | € 24,99

Benedenwereld.

Reizen in de diepe tijd

Robert Macfarlane

Van begraafplaatsen uit de bronstijd tot kernafvalplekken in Noorse zee-grotten. Er zit meer onder het aardoppervlak dan u denkt. Het boek leest als een trein en kan goed gebruikt worden in combinatie met aardrijkskunde.

Athenaeum | € 27,50

De barbaren. Verloren beschavingen buiten Rome en Hellas

Peter Bogucki

Onze focus ligt bijna altijd op de Grieken en Romeinen, maar de zogenaamde barbaren waren echt niet zo barbaars als de antieke schrijvers het wilden doen voorkomen. Een herwaardering voor de ongeletterden.

Omniboek | € 25,00

Afscheid van Java

Arjan Hoks

Aan de hand van een manuscript van zijn grootvader (tabaksplanter op Java) reconstrueert Hoks het leven voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië.

Karakter | € 21,99

Levensdraden.

Een wereldgeschiedenis door het oog van de naald

Clare Hunter

Bijzonder boek over hoe naald en draad door de geschiedenis verweven zijn (excuus voor de flauwe woordspeling). Het gaat in dit boek bijvoorbeeld over het tapijt van Bayeux, maar ook allerlei andere momenten uit de wereldgeschiedenis worden naar voren gehaald waarbij naald en draad zeer goed van pas kwamen (bijvoorbeeld als geheime boodschap in het borduurwerk van de gevangene Queen Mary).

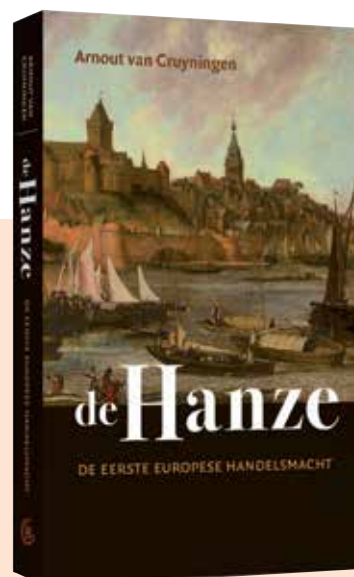
Balans | € 24,99

Dwars door het Midden-Oosten

Carolien Roelants

Mocht u de weg volledig kwijt zijn voor wat betreft de problematiek in het Midden-Oosten: dit boek geeft helder weer welke oorsprong de problemen van nu hebben. Niet alleen Syrië en Israël komen langs, maar ook de veranderingen in het Israëlisch-Palestijnse conflict.

Prometheus | € 22,50

De Hanze. De eerste Europese handelsmacht

Arnout van Cruyningen

Op het hoogtepunt van de Hanze waren meer dan tweehonderd steden aangesloten bij dit verbond. Hoe werkten zij samen, op welke manier werden er afspraken gemaakt, welke steden zaten wel en welke niet in het verbond?

Omniboek | € 20,00 ■

Onder redactie van Ben Vriesema.

Maria van Utrecht en Maria van Reigersbergen

Twee vrouwen met moreel en vernuft

Vrouwen worden in de geschiedenisles nog altijd vaak onderbelicht. Toch zijn er genoeg vrouwen geweest die in hun tijd een hoofdrol opeisten. Zoals Maria van Utrecht en Maria van Reigersbergen, echtgenotes van respectievelijk Johan van Oldenbarnevelt en Hugo de Groot.

Ben Vriesema is hoofdredacteur van Kleio.

Het moet Carmiggelt zijn geweest die ooit een verhaal schreef over een leerling (Henkie) van de lagere school. Tijdens een les van meester over het tragische einde van graaf Floris V in 1296 stak hij zijn vinger op om wat te vragen. Meester keek Henk aan en vroeg hem wat hij wilde weten. Henkie keek om zich heen en zag allemaal vragende gezichten, er werd zelfs een beetje gegniffeld. Henk deed zijn arm weer naar beneden, hij durfde de vraag niet in de klas te stellen. Meester had verteld hoe Floris V gevangen was genomen, maar weer bevrijd werd door 'eerlijke' mannen. Dat de duivelse Gerard van Velzen vervolgens achter Floris aanging, was niets minder dan een laffe daad. Floris' benen zaten immers nog onder de buik van het paard vastgebonden, hij kon er dus niet van afkomen. En toen het paard ook nog vast kwam te zitten in een sloot, was het met Floris gedaan. De 'keerlen god' werd bij Muiderberg op lafhartige wijze vermoord.

'Op sluwe wijze probeerde de familie af en toe een berichtje bij Van Oldenbarnevelt te krijgen, via een holle stoelpoot of een uitgeholde peer'

Na het tragische verhaal was het even doodstil in de klas, meester deelde rekenschriften uit en in serene rust werden de sommen gemaakt. Een ieders hoofd zat nog bij de moord op de goede Floris. Toen de pauzebel klonk, stormde iedereen naar buiten. Alleen Henkie bleef achter en liep heel langzaam en bedachtzaam naar de tafel van meester. Meester vroeg: 'Wil je nog wat vragen, Henk?' Henk bleef stil en keek een beetje bangig door het lokaal alsof hij het idee had dat hij afgeluisterd kon worden door klasgenootjes. Maar omdat er niemand meer in het lokaal was, vroeg hij zachtjes: 'Wat is er met het paard gebeurd, meester?'

De peer van Van Oldenbarnevelt

Dit verhaal schoot mij te binnen toen ik artikelen las over de herdenking van de onthoofding van Van Oldenbarnevelt. Ik miste namelijk een be-

langrijk element in het verhaal. Wat is er eigenlijk met zijn vrouw Maria van Utrecht gebeurd na de onvoorziene dood van Van Oldenbarnevelt? Vierhonderd jaar geleden werd de oude raadspensionaris voor de Ridderzaal onthoofd. Hij was een jaar daarvoor opgepakt omdat er enige meningsverschillen waren ontstaan tussen stadhouder Maurits en Van Oldenbarnevelt. Hoewel er een leeftijdsverschil was van meer dan twintig jaar konden de twee het aanvankelijk goed met elkaar vinden. De Slag bij Nieuwpoort in 1600 vertroebelde de relatie. Maurits moest Duinkerkerse kapers verjagen maar kwam tegenover een Spaans leger te staan. Het liep voor de stadhouder maar net goed af. Toen er vervolgens ook nog religieuze tegenstellingen aan het licht kwamen (de rekkelijken hadden de steun van Van Oldenbarnevelt, terwijl Maurits zich bij de *hardliners* had aangesloten) en er bij Van Oldenbarnevelt de angst ontstond dat de stadhouder weleens een staatsgreep zou kunnen plegen, waren de rapen gaar. Maurits liet Van Oldenbarnevelt (en ook Hugo de Groot) oppakken. De oude Van Oldenbarnevelt kwam in een kamertje nabij het Binnenhof vast te zitten. Contact met de buitenwereld werd hem onmogelijk gemaakt ondanks verwoede pogingen van zijn vrouw, Maria van Utrecht. Samen met haar schoonzonen, die rechten hadden gestudeerd, probeerde ze de gevangenschap om te laten zetten in huisarrest. Maar zelfs een bezoekje aan haar man werd de bijna zeventigjarige vrouw niet toegestaan. Op sluwe wijze probeerde de familie af en toe een berichtje bij hun (schoon)vader te krijgen. Soms via een holle stoelpoot, soms via een uitgeholde peer. Dit laatste was echter geen succes, want een van de bewakers nam de peer vóór Van Oldenbarnevelt hem in ontvangst kon nemen mee naar huis. Tijdens de avondmaaltijd viel zijn mond open van verbazing toen er uit de opengesneden peer een briefje tevoorschijn kwam, gericht aan Van Oldenbarnevelt. Het maakte zijn positie er niet beter op. Niet lang daarna werd hij door meerdere rechters beschuldigd van hoogverraad waarop de doodstraf stond. Van Oldenbarnevelt weigerde gratie te vragen aan de stadhouder omdat hij het niet eens was met deze beschuldiging. ▶

gersbergen

'Mijn man was onschuldig, mijn zoon niet'

Maria van Utrecht,
door Paulus Moreelse,
1615. Rijksmuseum
Amsterdam.

De onthoofding van Johan van Oldenbarnevelt, 1619. Prent van Jan Luyken, 1696-1700. Rijksmuseum Amsterdam.

Wraak op prins Maurits

Op 71-jarige leeftijd werd Johan van Oldenbarnevelt op 13 mei 1619 in de vroege ochtend onthoofd. Zijn laatste woorden waren: 'Maak het kort, maak het kort.' Het werd zijn vrouw Maria verboden om het lichaam te begraven; buiten medeweten van de familie werd het ergens begraven bij de kapel van het Hof van Holland. Minister-president (en historicus) Rutte heeft vorig jaar opdracht gegeven om uit te zoeken of rond de vermeende begraafplaats van Van Oldenbarnevelt overblijfselen gevonden kunnen worden die van de landsadvocaat zouden kunnen zijn. Omdat de wraak van Maurits en zijn trawanten geen grenzen kende, werd een groot deel van de bezittingen van Van Oldenbarnevelt (die nu over waren gegaan in de handen van zijn weduwe Maria van Utrecht) door de Staten-Generaal geconfisqueerd.

De twee zonen van Van Oldenbarnevelt (Willem en Reynier) waren des duivels over zoveel onrecht en beraamden vier jaar later, samen met een rekkelijke remonstrantse dominee, een aanslag op de prins. Matrozen, die goed betaald werden door de gebroeders en de dominee, zouden de aanslag uitvoeren. Een dag voor de aanslag werd het complot echter ontdekt. Willem slaagde er in naar Brussel te ontkomen, Reynier werd gevangengenomen.

Moeder Maria, die na haar man nu ook nog haar kinderen kwijt dreigde te raken, deed een uiterste poging om Reynier vrij te krijgen. Samen met haar schoondochter vroeg en kreeg ze audiëntie bij stadhouder Maurits. De oude broze vrouw (inmiddels 73 jaar en slecht ter been) smeekte om gratie voor Reynier. Toen Maurits haar vroeg waarom ze nu ineens wel gratie vroeg, terwijl ze

dat niet had gedaan voor haar man een aantal jaren daarvoor, antwoordde de oude mevrouw Van Oldenbarnevelt zachtjes doch gedecideerd: 'Mijn man was onschuldig, mijn zoon niet.'

Haar actie bleek vruchteloos, want niet veel later werd Reynier, net als zijn vader, onthoofd. Maria van Utrecht, die man en zoon verloor en haar oudste zoon nooit meer zag, overleed in 1629 op bijna tachtigjarige leeftijd. Het zal haar wellicht enige genoegdoening hebben gegeven dat de executies van haar naaste familieleden duidelijk maakten wat de ware aard van Maurits was geweest. De Staten waren gewaarschuwd.

De boekenkist van Hugo de Groot

Een andere Maria baarde in dezelfde periode opzien door een plan te bedenken dat eeuwenlang in menig schoolboek heeft gestaan en dat behoort tot de bekendste ontsnappingsverhalen uit de Lage Landen. Ook deze vrouw krijgt maar weinig aandacht in de geschiedschrijving. De man van deze Maria, Hugo de Groot, genoot in de eerste decennia van de zeventiende eeuw groot aanzien door boeken te publiceren over onder andere rechtsgelijkheid. Al op elfjarige leeftijd werd hij aan de Leidse Universiteit ingeschreven. Zijn *Mare Liberum* verscheen in 1609.

Tijdens het Twaalfjarig Bestand laaiden de godsdienstige tegenstellingen tussen gomaristen en arminianen op. De Groot en Van Oldenbarnevelt vonden dat de staat boven de kerk stond en dat die de kerk tot tolerantie moest kunnen dwingen. Prins Maurits overzag de perikelen in zijn gewesten en was van mening dat de discussie de eenheid in het land niet verstevigde. De oude Johan en de jongere Hugo moesten het ontgelden en werden opgepakt.

Hugo de Groot werd in 1618 veroordeeld 'ter eeuwige gevangenis' en overgebracht naar Slot Loevestein dat als staatsgevangenis diende en ver verwijderd was van de bewoonde wereld. Zijn vrouw Maria van Reigersbergen, hun kinderen en zijn dienstmeid Elselina van Houweningen vergezelden hem in het gevang. De Groot had uiteraard tijd genoeg om te schrijven. Dit deed hij dan ook en hij liet constant boeken bezorgen die hij nodig had om informatie te zoeken. Maria kon het slot in en uit lopen en was daardoor bekend met mogelijke vluchtroutes. Zij besefte dat er haast was geboden om een ontsnappingspoging te wagen. Het Twaalfjarig Bestand met Spanje zou immers op 9 april 1621 aflopen met als gevolg dat de wegen zouden vollopen met 'loopers en stroopers', mannen die de vluchtwegen onveilig zouden maken. De Groot werd door zijn vrouw gesommeerd om het stilliggen in een boekenkist te oefenen. Met een zandloper in de hand probeerde hij in zijn gevangenskamer zo lang mogelijk in de kist te blijven liggen. De dragers namen uiteindelijk nietsvermoedend een boekenkist gevuld met mens mee naar buiten, daarbij geassisteerd door dienstmaagd Elselina. De remonstrantse De Groot had zijn hoofd in de boekenkist gelegd op het Nieuwe Testament.

'De bravoure van Maria van Reigersbergen werd in de zeventiende eeuw vergeleken met die van een man'

De kist werd op een boot geplaatst en naar Gorinchem gebracht. Buiten het oog van de sjouwers stapte De Groot uit de kist en verdween vervolgens, vermomd, richting Zuidelijke Nederlanden. Daar vervolgde hij zijn intellectuele arbeid en schreef hij een boek over de rechtvaardige oorlog, dat tot op heden wordt gelezen. De Groot keerde een aantal jaar na de dood van prins Maurits nog even terug in Holland, om daarna weer in ballingschap te gaan. Maria, de genius achter het ontsnappingsplan, overleed in 1653, bijna acht

jaar na haar man. Overigens werd het verhaal van de ontsnapping, opgetekend uit de mond van Elselina, direct een bestseller. De bravoure van Maria van Reigersbergen werd in de zeventiende eeuw vergeleken met die van een man.

In de klas

Wat kun je met deze twee (minder bekende) vrouwen in de klas? Uiteraard is het vertellen van 'het verhaal' van de onthoofding en de ontsnapping een must voor elke geschiedensdocent. Te vaak wordt echter de nadruk gelegd op de gruwelijke kant van de onthoofding. Laat ook eens horen wat een moreel antwoord Maria van Oldenbarnevelt gaf aan de stadhouder die opdracht gaf voor de onthoofding van haar zoon. En bespreek in de klas de durf en inventiviteit van Maria van Reigersbergen. Zonder haar slimheid hadden we wellicht veel minder van Hugo de Groot vernomen. Vrouwen hadden wel degelijk een belangrijke positie in de Gouden Eeuw, al wordt dat in de geschiedenismethoden niet altijd even duidelijk. ■

Boven: Maria van Reigersbergen (1589-1653), omgeving Michiel Janszoon van Mierevelt. Bron: Christie's. Links: Hugo de Groot, Maria van Reigersbergen en Elsie van Houweningen in gebed vóór de ontsnapping in de boekenkist, 1621. Historieprent, Atlas van Stolk.

Het succesverhaal van het Indian National Congress

Een 'microscopische minderheid' die de grootste partij van India werd

De uitslag van de parlementsverkiezingen van dit jaar was opnieuw teleurstellend voor het Indian National Congress (INC of Congrespartij). De zittende premier Modi kreeg met zijn Bharatiya Janata Party de grote meerderheid van de stemmen. De Congrespartij behaalde slechts 52 zetels. De tijd dat de partij welhaast onaantastbaar was vanwege haar rol bij de onafhankelijkheid van India is allang voorbij. De ontstaansgeschiedenis van de partij is interessant.

Wim Steegmans is docent geschiedenis op de Stedelijke Scholengemeenschap Nijmegen.

Na het neerslaan van de Grote Opstand van 1857 besloot de Britse regering om de directe controle te nemen over de Indiase gebieden van de East India Company. In de proclamatie van 1858 stelde koningin Victoria onder andere dat de verschillende religies in India zouden worden gerespecteerd. Daarnaast stond er expliciet in dat de Indiase onderdanen, ongeacht hun ras of geloofsovertuiging, vrij en onpartijdig moesten worden toegelaten tot bestuursfuncties. Iedereen kon benoemd worden mits hij de juiste opleiding, capaciteit en integriteit zou bezitten. Deze uitspraken hadden de nieuwe klasse van westers opgeleide Indiërs hoop gegeven. Ze hadden aan de – veelal door

de Britten opgerichte – universiteiten geleerd over ideeën als vrijheid, gelijkheid, burgerrechten en grondrechten. De proclamatie van Victoria leek deze idealen te ondersteunen. In de praktijk veranderde er echter weinig voor deze nieuwe klasse. Ze hadden weliswaar ambtelijke functies binnen de *Indian civil service*, maar werden vaak achtergesteld ten opzichte van witte ambtenaren. Ze hadden grote moeite om hogerop te komen. Daarnaast hadden ze geen inspraak in het beleid over Brits-Indië.

Meer weerstand

Ten tijde van het bestuur van onderkoning Lord Lytton (1876-1880) nam de weerstand tegen het Britse beleid onder de Indiase intellectuelen verder toe. Zo werd de leeftijd om het *civil service*-examen af te leggen verlaagd van 21 naar negentien jaar. Deze maatregel was bedoeld om meer geschikte kandidaten in Groot-Brittannië aan te trekken. Het maakte het echter vooral moeilijker voor Indiërs om het examen af te leggen, aangezien dat in Groot-Brittannië plaatsvond. En daarnaast werd hier impliciet mee gezegd dat Indiërs minder gewenst waren om toe te treden tot de *Indian Civil Service*. Ook de *Vernacular Press Act* van 1878, die de vrijheid van de niet-Britse pers in India

beperkte, en de afschaffing van de importheffingen over de katoenproducten uit Lancashire zorgden voor veel kritiek onder Indiërs.

Lyttons opvolger Lord Ripon (1880-1884) had meer sympathie voor de wensen en de positie van de Indiase intellectuelen. Een van de maatregelen waarmee Lord Ripon de Indiase intellectuelen tegemoet wilde komen was de *Ilbert Bill* in 1883. Tot die tijd mochten Indiase rechters niet rechtspreken over witte verdachten in criminele zaken. De liberale Ripon kon deze ongelijkheid niet accepteren en liet zijn juridisch adviseur Sir Courtenay Peregrine Ilbert een wetswijziging opstellen. Goed gekwalificeerde Indiase rechters zouden voortaan criminele verdachten moeten kunnen berechten, ongeacht hun huidskleur. In de praktijk kwamen hiervoor niet meer dan twintig Indiase rechters in aanmerking. Toch zorgde de wet voor veel protest vanuit de Anglo-Indiase gemeenschap. De kritiek was onder andere dat Indiërs op basis van hun geboorte en opvoeding niet geschikt waren om te oordelen over Europeanen.¹ Lord Ripon en Ilbert waren verrast door deze heftige reacties en besloten tot een compromis. Witte verdachten mochten vragen om een jury waarvan de helft wit zou zijn.

Onderkoning Lord Ripon.

THE FIRST INDIAN NATIONAL CONGRESS, 1885.

Dit compromis zorgde juist weer voor verontwaardigde reacties van Indiase intellectuelen. Voor hen was het opnieuw een bewijs van de discriminatie en het racisme waar zij mee te maken hadden.

Oprichting

De *Ilbert Bill* en vooral de aanpassing daarvan vormden een belangrijke reden voor de oprichting van de Indian National Congress-partij. Het was niet de eerste keer dat er een organisatie van Indiërs werd opgericht die zich uitsprak tegen de gang van zaken in Brits-Indië. Het INC zou uiteindelijk wel de meest invloedrijke blijken te zijn.

‘De verschillende delen van India moesten verenigd worden om te strijden voor het gezamenlijke Indiase belang’

De Britse ex-ambtenaar Alan Octavian Hume was nauw betrokken bij de oprichting. Hij had, zoals meerdere Brits-Indische ambtenaren, oog voor de onrust die het Britse beleid veroorzaakte onder de Indiase intellectuelen. Hij wilde het INC gebruiken als uitlaatklep van de frustraties bij deze groep

en zo escalatie van de onrust proberen te voorkomen. Zijn wens was de oude glorie van India te herstellen en een harmonieuze samenleving van Indiërs en Britten te creëren.²

Op 28 december 1885 kwamen 72 vertegenwoordigers uit met name Bombay, Madras en Bengalen bijeen in Bombay voor de eerste bijeenkomst. Ze waren afkomstig uit de intellectuele klasse. De voorzitter was Dadabhai Naoroji. Hij was eerder al betrokken bij de oprichting van een van de voorlopers van het INC, de East India Association. Naoroji had zowel in Brits-Indië als in Groot-Brittannië invloedrijke contacten. In 1892 werd hij zelfs, voor de Liberale Partij, in het Britse Lagerhuis gekozen. Hij was daarmee het eerste Aziatische lid.

Als voorzitter benadrukte Naoroji in de eerste plaats dat het INC geen intentie had om India onafhankelijk te maken van de Britten. Ze waren de Britten dankbaar voor de goede dingen die ze voor Brits-Indië deden. Wel hadden de deelnemers aan het congres een aantal wensen. Zo vonden ze dat het Brits-Indische bestuur onderzocht moest worden door een koninklijke commissie waarin het Indiase volk voldoende vertegenwoordigd was. Daarnaast moest de raad van de Britse minister voor India in de toenmalige vorm worden afgeschaft,

omdat het andere hervormingen in de weg zou staan. Verder wilden ze de hoge en lokale wetgevende raden hervormen en uitbreiden met verkozen leden. Deze raden moesten de mogelijkheid hebben om de begroting te beoordelen en de uitvoerende macht ter verantwoording te roepen over alle takken van de regering. Ook moest het eerdergenoemde *civil service*-examen tegelijkertijd in Engeland en India worden gehouden, zodat Engelsen en Indiërs gelijke kansen kregen.³ Ten slotte wilden ze dat Indiase belangen, zeker ook op economisch gebied, niet langer ondergeschikt waren aan Britse belangen.

Links: Het eerste Indian National Congress in 1885. Onder: Alan Octavian Hume, een van de oprichters van het INC.

Naast deze wensen ten aanzien van het Brits-Indische bestuur werd ook de wens uitgesproken om te streven naar een gevoel van nationale eenheid. De verschillende delen van India moesten verenigd worden om te strijden voor het gezamenlijke Indiase belang. Om die reden zou het INC zich ook alleen bezighouden met zaken die heel India aangingen. ▶

¹ Niall Ferguson, *Empire. How Britain made the modern world* (Londen 2004), 200.

² William Wedderburn, *Allan Octavian Hume, 'Father of the Indian National Congress' 1829-1912* (Londen 1913), 47.

³ tiny.cc/K6nauk, resoluties van het INC in 1885.

Negatieve reacties

Het INC was opgericht tijdens het bestuur van Lord Dufferin (1884-1888). Hume had hem overtuigd van de noodzakelijkheid van de oprichting van zo'n organisatie. Dufferin keerde zich echter al snel tegen het INC. Dit had niet alleen te maken met de wensen van meer inspraak van Indiërs in het bestuur van Brits-Indië. Hier waren veel Britse ambtenaren op tegen, gedeeltelijk vanwege racistische overwegingen. Lord Dufferin maakte zich ook zorgen om de ideeën van nationale eenheid van het INC. Hij bestempelde de deelnemers als een 'microscopische minderheid' die niet representatief was voor de gevoelens en ideeën die onder de Indiase bevolking leefden.⁴ De houding van volgende onderkoningen ten opzichte van het INC wisselde, maar ook de meer meegaande onderkoningen kwamen weinig tegemoet aan de wensen van de partij.

Rechts: Brits-Indiase cavalerie aan het front bij Vraignes, Frankrijk in 1914. Onder: Het huidige partijlogo van het Indian National Congress.

bestuur te blijven steunen. Qua religie stonden de christelijke Britten dicht bij de moslims dan de hindoes. Daarnaast was hij bang dat de hindoes in geval van (meer) zelfbestuur de moslims zouden gaan overheersen.⁵ In 1906 richtten moslims een eigen organisatie op, de All India Muslim League, die later een grote rol speelde bij de stichting van Pakistan.

Strategie

De eerste jaren was het INC een jaarlijkse bijeenkomst van Indiase intellectuelen die steeds rond kerst in een andere plaats in India werd gehouden. Elk jaar nam het aantal deelnemers toe. Zij discussieerden over de situatie in Brits-Indië en deden voorstellen voor veranderingen. Al snel merkten de leden van het INC dat er van het Brits-Indische bestuur weinig tot geen medewerking viel te verwachten. Ze besloten daarom actiever hun standpunten naar buiten te brengen. Dit deden ze in India, maar vooral ook in Groot-Brittannië. Het beïnvloeden van de Britse publieke opinie werd als zeer belangrijk beschouwd. De gedachtegang was dat als de stemgerechtigde bevolking van Groot-Brittannië een beter (lees: Indiaas) beeld kreeg van de gang van zaken

in Brits-Indië, zij de standpunten van het INC zou gaan steunen. Met hun stem konden de Britse kiezers vervolgens het Lagerhuis en daarmee indirect het ministerie van Brits-Indië beïnvloeden. Om dit te bereiken werd er in 1889 een Britse commissie van het INC opgericht die zich vestigde in de buurt van het Britse parlamentsgebouw. Deze commissie nodigde parlamentsleden uit om deel te nemen aan hun bijeenkomsten en hoopte ze daarmee te winnen voor de Indiase zaak. Daarnaast werden met pamfletten, de krant 'India' en publieke bijeenkomsten in verschillende delen van Groot-Brittannië de Indiase belangen gepromoot. Een aantal Britse parlamentsleden sympathiseerde met de standpunten van het INC en zette zich actief in voor zijn belangen. Toch leverde dat weinig concreet resultaat op. Binnen het INC bestond echter verdeeldheid over de tactiek. Twee vooraanstaande leden, Gopal Krishna Gokhale en Bal Gangadhar Tilak, vertegenwoordigden twee tegengestelde meningen. Gokhale was voorstander van een vreedzame, voorzichtige aanpak. Hij was ook voorstander van een meer westers, seculier bestuur. Tilak was radicaler. Hij streefde actief

Vanuit islamitische hoek kwam er ook kritiek op het idee van het INC als vertegenwoordiger van het Indiase volk. Zo keerde Syed Ahmed Khan, een vooraanstaande moslim, zich al snel af van de partij. Hij had deelgenomen aan de eerste bijeenkomsten, maar besloot dat de Congrespartij niet handelde in het belang van de moslims. Het was volgens hem vooral een hindoe-organisatie. Volgens Kahn hadden de moslims er meer belang bij om het Britse

⁴ Percival Spear, *A History of India volume II* (Londen 1990), 169.

⁵ tiny.cc/K6colu, speech van Syed Ahmed Khan.

⁶ Morley was de toenmalige liberale minister van Brits-Indië.

naar zelfbestuur en schuwde daarvoor eventueel geweld niet. Hij wilde ook meer vasthouden aan de traditionele Indiase cultuur.

Gokhales aanpak kreeg in eerste instantie de meeste aanhang binnen het INC. Hier zou verandering in komen door de Universiteitswet van 1904 en de verdeling van Bengalen in 1905. Met de Universiteitswet kreeg de Brits-Indische regering meer controle over het hoger onderwijs, ook over de privéscholen. Dit zorgde voor woedende reacties onder de Indiase middenklasse. Zij hadden tot dan toe grotendeels controle gehad over deze scholen en zagen dit als een beperking van hun rechten. De verdeling van Bengalen zorgde voor een nog veel groter protest onder een breder deel van de Indiase bevolking. Het leidde zelfs tot de boycot van Britse goederen en de demonstratieve verbranding van katoenproducten uit Lancashire. Tilaks strategie kreeg nu meer aanhang en dit leidde zelfs tot een crisis binnen de partij. Tilak werd door de Britse autoriteiten als een gevaar gezien. In 1909 werd hij gevangengezet door de Britse autoriteiten. Hij zou met zijn opruiende teksten hebben bijgedragen aan een mislukte bomaanslag door twee Bengalen op de magistraat van Calcutta.

De grote protestacties droegen wel bij aan een gevoel van noodzaak voor hervormingen bij het Brits-Indische bestuur. In hetzelfde jaar dat Tilak gevangen werd gezet, kwam de liberale onderkoning Lord Minto (1905-1910) met de zogenaamde Morley-Minto-hervormingen.⁶ Gokhale was hier ook bij betrokken. Er waren in voorgaande jaren al (loyale) Indiërs benoemd tot de raad van de onderkoning en de Indiaraad in Londen. Met de hervormingen konden Indiërs echter ook toetreden tot de uitvoerende provinciale raden. Daarnaast werd het aantal

leden van de hoge wetgevende raad uitgebreid en waren 27 van de zestig leden verkiesbaar. De macht bleef echter wel duidelijk liggen bij de onderkoning en zijn Britse medewerkers.

Keerpunt

De Eerste Wereldoorlog zou een keerpunt vormen voor het INC. Brits-Indië droeg zowel met geld als met manschappen bij aan de Britse oorlogsinspanning. De oorlog kostte tienduizenden Indiërs het leven en vele duizenden raakten gewond. Daarnaast waren er gedurende de oorlog stijgende prijzen, tekorten aan producten en werden de rechten beperkt. In ruil voor deze ontberingen verwachtten steeds meer Indiërs zelfbestuur. De anti-Britse stemming nam toe, waar de Britten vervolgens op reageerden met hard optreden. Een

bekend voorbeeld is het bloedbad in Amritsar in 1919, waarbij de Britse generaal Dryer op mannen, vrouwen en kinderen liet schieten die bijeengekomen waren voor een vreedzame, maar verboden bijeenkomst.

'In ruil voor de ontberingen tijdens de Eerste Wereldoorlog verwachtten steeds meer Indiërs zelfbestuur'

De harde Britse opstelling leidde tot de non-coöperatieve beweging van het INC onder leiding van Mohandas Karamchand Gandhi, die in 1915 lid was geworden van de partij. Met zijn vreedzame protesten verbond hij de aanpak van zijn leermeesters Gokhale en Tilak. De inspanningen zouden pas in 1947 beloond worden met de onafhankelijkheid van India. ■

Voorpagina van *The Hindustan Times* van 15 augustus 1947, de dag dat India onafhankelijk werd van Groot-Brittannië.

Een slokje wodka tegen de schrik

Nucleaire proeven in Amerika en de Sovjet-Unie

De verwoesting van Hiroshima en Nagasaki door de atoombom deed de geschiedenis van de twintigste eeuw onherroepelijk een nieuwe richting inslaan. Tegenwoordig onthouden we met name dat de bommen *Little Boy* en *Fat Man* tienduizenden burgerslachtoffers het leven kostten. Wat veel minder aandacht krijgt, zijn de gevolgen die de ontwikkeling en het testen van nucleaire wapens hebben gehad in vreedstijd.

Stefan Kras is docent geschiedenis op het Avicenna College in Rotterdam.

Onder: Militaire zone in Kazachstan. Bord met daarop in het Russisch en Kazachs 'Verboden Toegang'. Foto: Stefan Kras. Rechts: Filmposter *The Conqueror* uit 1956. Bron: Wikipedia.

Rechterpagina boven: Amerikaanse poster uit de jaren vijftig om 'atoomtoerisme' te promoten. Rondom de atoomtests in Nevada ontstond een complete toeristenindustrie, met een Miss Atomic Bomb-verkiezing en 'atomic cocktails' die je nuttigde op het dak van een bar terwijl je naar de atoomproeven keek.

Rechterpagina onder: Maquette van de Polygon testsite Opitnoe Pole (Kazachstan) in het museum aldaar. Tussen 1949 en 1961 werden kernbommen hier bovengronds gedetoneerd om de effecten te meten op vliegvelden, spoorwegen en militaire terreinen. Foto: Stefan Kras.

De wapenwedloop legde niet alleen een enorme druk op de regeringen van de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie; ook de nietsvermoedende burgerbevolking kreeg het zwaar te verduren. De nucleaire proeven die zijn uitgevoerd in de periode 1948-1991 leidden naar schatting tot 2,4 miljoen sterfgevallen, met name onder degenen die leefden en werkten bij de testsites in Nevada en de Kazachstaanse Polygon-regio.¹

Atomic Hollywood

De Amerikaanse atoomtesten kunnen zich met regelmaat verheugen op aandacht in de populaire historische media.² Op honderd kilometer van de stad Las Vegas werden vanaf

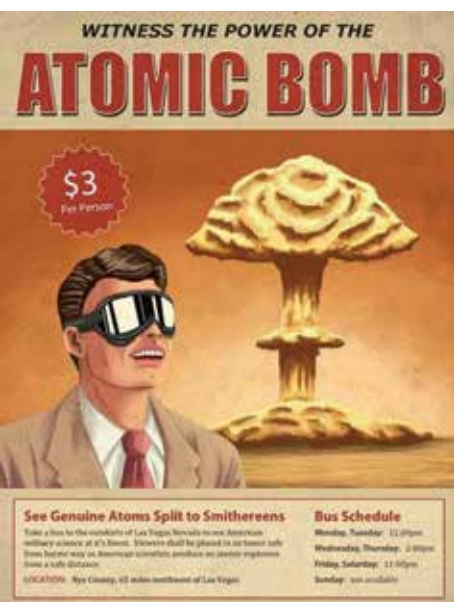
1951 vrijwel wekelijks atoombommen getest, wat de stad een extra toeristische attractie gaf. Ondernemende touroperators boden excursies aan om de paddenstoelwolken van dichtbij te bekijken; casino's organiseerden jaarlijks een Miss Atomic Bomb-verkiezing waarbij bevallige dames poseerden in een 'paddenstoelwolk-bikini'. Volledig afwezig was het besef dat de ioniserende straling die door de detonatie werd afgegeven het woestijnstof hoogradioactief maakte. De risico's van deze tests kregen achteraf de meeste bekendheid door de Hollywoodfilm *The Conqueror* uit 1956, waarin John Wayne de rol van Dzjengis Khan vertolkte. Het filmen startte in Utah op een plek waar wegge-

waide paddenstoelwolken de hele filmset had bedekt met een hoogradioactieve laag stof. De vele cavalerie-scènes deden het stof hoog opwaaien; vrijwel de hele filmcrew ademde radioactieve deeltjes in met rampzalige gevolgen.³ Hoofdrolspelers John Wayne en Susan Hayward overleden binnen twintig jaar aan kanker, net als 89 andere crewleden.

De onvoorstelbare laksheid waarmee de autoriteiten groen licht gaven voor het filmen van *The Conqueror* op de vervuilde grond is representatief voor de houding die de Amerikaanse overheid aannam inzake de risico's van nucleaire testen.

Uitgebreid onderzoek door Japanse artsen in Hiroshima en Nagasaki naar de gezondheidseffecten van nucleaire straling was door de Amerikaanse militaire autoriteiten geconfisqueerd en jarenlang begraven in 'highly classified' dossiers.⁴ De reden hiervoor was van een ontstellend opportunisme: chemische en biologische wapens hadden bij het Amerikaanse publiek bijzonder weinig draagvlak en waren middels allerlei internationale verdragen verboden. Het was de Amerikaanse overheid er alles aan gelegen om de atoombom als 'normaal wapen' te presenteren.

DDT-douche

Het kwantificeren van de gezondheidseffecten van nucleaire testen op 'atoomsoldaten' is lastig vast te stellen. Blootstelling aan een hoge dosis radioactieve straling stimuleert de vorming van allerlei soorten kanker, wat zich pas op de langere termijn openbaart. Het

beeld werd daarnaast vertroebeld door de ongezonde omgeving waarin zowel de Russische als de Amerikaanse militairen werkten. Veel soldaten rookten minstens één pakje sigaretten per dag; vaak was bingedrinken van wodka dan wel whiskey een populaire vrijetijdsbesteding. Maar er was meer. Om de soldatenverblijven te ontluizen, kregen militairen regelmatig een douche met het giftige verdelgingsmiddel DDT. Vaak vonden testen plaats in zonovertogten gebieden (woestijnen, de Stille Oceaan) wat bij veel soldaten leidde tot zonnesteekten. In de strenge militaire hiërarchie werden vragen of klachten niet aangemoedigd.

Over de westerse atoomtesten is inmiddels veel gepubliceerd, maar er komt nu ook steeds meer informatie over het nucleaire programma van de Sovjet-Unie. Igor Koertsjatov, de 'Russische Oppenheimer' gaf zijn naam aan een geheime stad die de soldaten en wetenschappers huisvestte.⁵ De nabijgelegen Polygon-regio was exclusief bestemd voor nucleaire testen, ook al woonden er 1,7 miljoen mensen. Net als de

Amerikanen hadden de Sovjets tijdens het testen van de bom weinig consideratie voor het betrokken militaire personeel en de lokale bevolking. Het belangrijkste verschil was dat ze van het gebied geen toeristische bestemming maakten. Vlak voor een atoomproef kwamen Russische soldaten dorpsbewoners waarschuwen om thuis te blijven en de gordijnen gesloten te houden. Na de lichtflits, de atoomknaal en de paddenstoelwolk brachten diezelfde soldaten de bewoners na afloop een slokje wodka tegen de schrik en de straling.⁶ Toen de Sovjets in 1953 de eerste waterstofbom testten met een kracht van 100 keer 'Hiroshima', baande de drukgolf zich een weg over 200 kilometer vlak steppeland voordat alle ramen van de dichtstbijzijnde grote stad (Semipalatinsk, met 300.000 inwoners) uit de kozijnen knalden.⁷ Veel Kazachstaanse burgers zijn ervan overtuigd dat zij door de Sovjetautoriteiten zijn misbruikt als proefkonijn om de gezondheidseffecten van nucleaire oorlogsvoering te meten.⁸ Uitgebreide medische onderzoeken in de dorpen

¹ Rapport van de wetenschappelijke VN-Commissie over de effecten van atoomstraling UNSCEAR Annex B (2008) figuur 27 en 66 tiny.cc/k6unsear (hierna: UNSCEAR 2008-B), geciteerd in Becky Alexis-Martin, *Disarming Doomsday. The human impact of nuclear weapons since Hiroshima* (Londen 2019), 53.

² Zie bijvoorbeeld tiny.cc/k6vegas.

³ Op YouTube staat een korte scène: 'The Conqueror, excerpt'. Zie ook 'Atomic Hollywood'; Zie op IMDb.com de trivia-sectie bij *The Conqueror*. Een anekdote is dat John Wayne uit nieuwsgierigheid een geigerteller had meegenomen op de set. Deze knetterde zo hard dat Wayne ervan overtuigd was dat het apparaat kapot was.

⁴ Alexis-Martin, *Disarming Doomsday*, 16. De dossiers werden bewaard door het *Armed Forces Institute of Pathology*, hetzelfde instituut dat de producer van *The Conqueror* had verzekerd dat er bij het filmen op de locatie geen enkel risico voor de gezondheid was.

⁵ Koertsjatov stierf nadat hij na een mislukte proef bij de productie van plutonium handmatig splijtstofstaven uit de reactorwand trok. Kate Brown, *Plutopia: Nuclear Families, Atomic Cities, and the Great Soviet and American Plutonium Disasters* (Oxford 2013).

⁶ Robert Knoth, *Certificate no. 000358, Nuclear Devastation in Kazakhstan, Ukraine, Belarus, the Urals and Siberia* (Mets en Schilt 2006).

⁷ Daarna werden de bovengrondse proeven van de waterstofbom verplaatst naar het pooleiland Nova Zembla, maar de 'reguliere' bommen bleven in Polygon getest worden. UNSCEAR 2008-B, figuur 31 toont negentien plekken in de Karazee, waar de Sovjets hun atoomafval hebben gedumpt.

⁸ Alexis-Martin, *Disarming Doomsday*, 62-63.

Op de begraafplaatsen van Dolon, Sarzhal en Semipalatinsk (Semey) zijn opvallend veel graven van jong overledenen. Foto: Stefan Kras.

⁹ Kawano et. al., "Human suffering effects of nuclear tests at Sempalatinsk, Kazachstan" *J. Radiat. Res. Vol 47 Sup A* (2006) en Grosche et. al., "Studies of health effects form nuclear testing near the Semipalatinsk nuclear test site", *Central Asian Journal of Global Health*, vol. 4 no. 1 (2015). Tussen 1949 en 1991 werden 456 atoombommen in Kazachstan tot ontploffing gebracht; 116 bovengronds en 340 ondergronds.

¹⁰ Joseph M. Siracusa, *Nuclear Weapons. A Very Short Introduction* (Oxford 2015). Legt uit wat het verschil is tussen de 'normale' atoombom en de waterstofbom en met welke technieken de bom de meeste schade toebrengt.

¹¹ UNSCEAR 2008-B, figuur 35.

¹² Prachtig inzichtelijk gemaakt op YouTube, 'A Time-Lapse Map of Every Nuclear Explosion Since 1945', zoek video LLCF7vPanrY.

rondom het Polygon-testgebied lijken uit te wijzen dat kindersterfte en leukemie drie keer zo vaak voorkomen als elders in Kazachstan.⁹

Nucleair drinkwater

Na de Cubacrisis bereikten Chroesjtsjov en Kennedy in 1963 een belangrijk akkoord: de imminente dreiging van een kernoorlog deed beide landen besluiten om hun atoomproeven alleen nog ondergronds uit te voeren. Tot die tijd waren de te testen atoombommen bevestigd geweest op dertig meter hoge stellages of simpelweg uit een vliegtuig gegooid. Wegens de atoomstraling die kon worden overgedragen op woestijnstof kozen beide landen er gedurende de jaren vijftig steeds minder vaak voor om de atoombom óp de grond te laten ontploffen; bij een ontploffing in de lucht is de schade door de schokgolf op de grond groter, terwijl het contaminatiegevaar met nucleair vervuilde stof kleiner is.¹⁰ Na 1963 was bovengronds testen definitief verleden tijd. Het ondergronds testen zorgde echter voor nieuwe uitdagingen.

Wie een bezoek brengt aan het Belgische Spanbroekmolen, krijgt een goede indruk wat een ondergrondse explosie kan veroorzaken. Om een beslissende doorbraak te forceren in de voorbereiding op de Slag om Passendale, hadden Britse ingenieurs (die net de Londense metro hadden voltooid) een tunnel laten graven tot 27 meter onder de Duitse linies. Vervolgens werd ruim 41.000 kilo ammonal tot ontploffing gebracht. De knal was tot in Londen te horen. De grond werd vanuit de diepte met zo'n kracht naar boven geduwd, dat tegenwoordig nog steeds midden in de landbouwgrond een krater ligt met daarin een vijvertje. De Russen en de Amerikanen zouden vele honderden kernbommen ondergronds laten afgaan – ook om te testen of atoombommen gebruikt konden worden voor civiele doeleinden. Beide grootmachten verwachtten dat het graven van mijnschachten voor grondstofwinning aanzienlijk sneller en goedkoper kon wanneer in plaats van dynamiet een waterstofbom zou worden gebruikt. De Sovjets lieten in januari 1965 zelfs een atoombom ondergronds ontploffen met de intentie een drinkwaterreservoir aan te leggen.¹¹ Tegenwoordig zijn in Kazachstan nog steeds indrukwekkende atoomkraters te zien die het vlakke steppelandschap voorzien van onverwacht reliëf. De boerenbevolking in dorpjes als Sarzhal, Dolon en Mostik werden tijdens deze proeven niet geëvacueerd; rondom deze kraters bleef het vee rustig grazen met alle gevolgen voor de volksgezondheid van dien. Een bezoek aan de begraafplaatsen van de dorpen Sarzhal en Dolon, vlak bij de kraters Tel'kem 1 en Tel'kem 2 uit de jaren zestig, stemt somber. Een wandeling om de enorme atoomkrater bij het meer van Chagan doet de geigerteller vandaag nog steeds uitslaan tot bijna 2 millisievert (normaal is 0,1-0,2).

Het gebied is tegenwoordig vrij toegankelijk en een populaire bestemming voor vissers.

Gevaarlijk toerisme?

Tot 1999 zijn wereldwijd ruim 2053 kernwapens gedetoneerd, waarvan slechts twee tijdens een oorlog.¹² De Amerikaanse overheid erkende in 1990 formeel dat het verantwoordelijk was voor het bijdragen aan kanker door atoomproeven via de *Radiation Exposure Compensation Act*, en keerde tot 2014 al bijna twee miljard dollar uit aan slachtoffers. Deze erkenning bleef uit voor de slachtoffers in Kazachstan. Het toerisme naar de testsites in Nevada is toegestaan, maar streng gereguleerd door de *Nevada National Security Site*, waardoor jaarlijks slechts zo'n 10.000 geïnteresseerden de testgebieden kunnen bezichtigen. In Kazachstan is niets geregeld; met het huren van een goede auto kan de toerist over baggerwegen zo doorrijden naar de atoommeren en testsites. Daarbij moet op de koop toe worden genomen dat vrijwel niemand in Kazachstan Engels spreekt, de testgebieden nergens zijn aangegeven met verkeersborden en er op de testsites geen netwerkgebied is voor de mobiele telefoon. ■

In de klas

Laat leerlingen zien wat er zou gebeuren als een atoombom op hun schoolgebouw ontploft op de website van Alex Wellerstein: nuclearsecrecy.com/nukemap. De gebruikers van de website kunnen kiezen voor een ontploffing op of boven de grond. De impact van een ontploffing op de grond is minder groot omdat de grond de helft van de energie absorbeert, maar het zorgt voor contaminatie van de grond met hoogradioactief afval dat met de wind wordt meegevoerd.

De herfstrevolutie van 1989

Begon de Oost-Duitse revolutie in Berlijn of toch in Leipzig?

In de nacht van 9 november 1989 dansten Berlijners op de Muur, het symbool van de Oost-Duitse revolutie. Of vond de doorbraak eigenlijk al een maand eerder plaats, in Leipzig? Een reconstructie van de ondergang van de DDR.

Dertig jaar geleden viel de Berlijnse Muur. De DDR zakte ineen na de beroemde laatste woorden ‘eh, sofort, unverzüglich’ – per direct en wel onmiddellijk. Partijbons Günter Schabowski werd het gezicht van de ondergang toen hij met een vaag briefje en voor het oog van de wereldpers onbedoeld de opening van de grens had aangekondigd. De mensen die die nacht kwamen kijken of het waar was, maakten het waar: de menigte overviel de verbaasde grenswachten volkomen en drukte uiteindelijk door de slagbomen heen.

Maar toeval was het allemaal niet. Om de diepe crisis in Oost-Duitsland te bezweren, zag de heersende Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED) zich gedwongen om liberalere reisregels in te voeren. Dat alleen al de aankondiging daarvan op de volledige opening van de grens zou uitdraaien en daarmee uiteindelijk op de ondergang van de staat, dat was voor velen een grote verrassing. Het illustreert eens te meer dat de machthebbers de controle helemaal kwijt waren.

Ook om die reden is het een wonder dat er geen slachtoffers zijn gevallen. Geen bloedige veldslag, maar beelden van uitzinnige mensen die elkaar op slecht verlichte grensovergangen huilend in de armen vielen. Feest en chaos lagen dat etmaal dicht bij elkaar.

November of oktober?

De val van de Muur geldt wereldwijd als hoogtepunt van deze revolutie. Binnen een jaar volgde de Duitse eenwording. Maar de afgelopen jaren is er ook kritiek gekomen op dit perspectief. Vooral vanuit de toenmalige Oost-Duitse oppositiebeweging klinkt steeds sterker het geluid dat het eigenlijke kantelpunt van de ‘vreedzame revolutie’ veel eerder lag. En dat de opening van de grens een soort symbolische handeling was, uitdrukking van allang verschoven machtsverhoudingen. In dit perspectief was de beslissing al op 9 oktober 1989 in Leipzig gevallen, toen het DDR-leger terugweek voor een grote volksdemonstratie. De machtsvraag was, in retrospectief, op dat moment geklaard. De eer komt zo de dappere oppositiebeweging toe, die de demonstraties in Leipzig had georganiseerd. En niet zozeer het ‘gewone’ volk, dat later door de Muur brak.

Dit debat over de duiding van de revolutie wordt gevoerd tegen de achtergrond van de recente politieke veranderingen in Duitsland, met name de groei van Alternative für Deutschland (AfD) in de Oost-Duitse deelstaten. Deze rechts-nationalistische populistische partijen beroepen zich op de wil van het volk, nemen leuzen van toen over (‘Wir sind das Volk’, ‘Vollende die Wende’) en claimen dus de erfenis van 1989. Dat roept veel weerstand op.

‘De eer komt zo de dappere oppositiebeweging toe en niet zozeer het “gewone” volk, dat later door de Muur brak’

En het maakt de interpretatie van de ‘Friedliche Revolution’ omstreden. Hoe beslissend was de rol van de Oost-Duitse dissidentenbeweging, die in 1989 laat, maar duidelijk naar voren trad om het land te hervormen? Of gaven de volksmassa’s de doorslag, de ‘Normalos’ die het land in groten getale de rug toekeerden? Kortom: van wie was (en is) de revolutie van 1989?

De finale crisis

De erosie van de Oost-Duitse dictatuur liep in de jaren tachtig synchroon met de teloorgang van het communisme in Europa. Vanuit de Sovjet-Unie dreef Michail Gorbatsjov het DDR-bestuur sinds 1985 tot wanhoop, met zijn politiek van ‘glasnost’ (openheid) en ‘perestrojka’ (herstructurering). Polen was op weg naar min of meer vrije verkiezingen. De hervormde communistische partijen van Hongarije en Tsjecho-Slowakije ▶

Krijn Thijs is historicus en wetenschappelijk medewerker van het Duitsland Instituut Amsterdam.

Verkiezingsposters van de AfD, in de Oost-Duitse deelstaat Brandenburg 2019. ‘Wij zijn het volk’ en ‘Voltooi de Wende’.

zetten de dichte deur naar West-Europa op een kiertje. Dat alles had grote impact op de DDR, het land van bruinkool, Trabant, de Muur en de stilstand. Politiek en economisch was de heilstaat op een ramp uitgelopen: de Stasi, de geheime dienst, was overal en continue dreigde een staatsbankroet. Steeds meer mensen wilden het land verlaten. Er moest snel iets gebeuren, maar nergens was hulp in zicht. De oude DDR-leider Erich Honecker bleef onvermurwbaar. In 1989 hing er eindelijk verandering in de lucht. Er gebeurden in de lente van dat jaar twee dingen die grote gevolgen zouden hebben, ver weg en dichtbij. Op 2 mei knipten Hongaarse militairen voor draaiende camera's het prikkeldraad van de grens met Oostenrijk door. Dat gaf Oost-Duitsers nieuwe hoop op een ontsnappingsroute naar het Westen. En op 7 mei waren er in de DDR lokale verkiezingen, die op gebruikelijke wijze gemanipuleerd werden. Dit keer durfden oppositionele groepen bezwaar aan te tekenen. Beide gebeurtenissen kregen een dynamiek die onverwacht de finale crisis van de DDR zou inleiden.

Vlucht en emigratie

De krachtigste druk op het regime legde de zogenaamde *Ausreisebewegung*. Sinds 1983 konden DDR-burgers een half-officiële aanvraag indienen om te emigreren. Dat was niet zonder persoonlijke risico's en had consequenties voor achterblijvende familie. Er werden maar weinig aanvragen goedgekeurd. Af en toe hanteerde de DDR-regering de zogenaamde 'ventieloplossing', door enkele honderden ontevreden het land uit te laten. Dit werkte in 1989 niet meer, het moedigde aanvragers juist aan. De Stasi draaide op volle toeren om *Ausreisewilligen* tegen te werken.

Maar hoe meer afstand de DDR-leiding van het hervormingsgezinde Moskou nam, des te harder de stapel aanvragen groeide: eind 1988 lagen er zo'n 110.000.

Deze dynamiek escaleerde in de zomer van 1989. Hongarije had de grens met Oostenrijk vrijgegeven, want de eigen bevolking mocht sinds kort gewoon reizen. Jaarlijks bezochten ook honderdduizenden Oost-Duitse toeristen het Hongaarse broederland. Die mochten de grens met Oostenrijk niet over. Maar die grens was lang en de stemming in Hongarije uitgelaten. Zo lieten duizenden DDR-jongeren in 1989 alles achter, op weg naar het zuiden. Dat leidde in Hongarije tot onhoudbare toestanden, totdat op 19 augustus bij een oppositionele 'pan-Europese picknick' in een wei aan de grens het hek even open werd gezet. Voor het eerst konden honderden Oost-Duitsers door het IJzeren Gordijn glippen, en de week erop nog eens. Daarna ging het hek weer dicht. Anderen vestigden hun hoop op de ambassades van de Bondsrepubliek in Boedapest en Praag. Daar drongen honderden Oost-Duitsers de West-Duitse vestigingen binnen om uitlevering af te dwingen. De vluchtelingen bleven er slapen en hingen in de buurten rond. Hongarije vond het uiteindelijk welletjes en stond op 11 september de vrije doortocht toe. Binnen drie dagen vluchtten zo'n 15.000 Oost-Duitsers via Hongarije naar Oostenrijk. Na lange onderhandelingen tussen Bonn en Oost-Berlijn mochten op 30 september ook de vluchtelingen uit de ambassades in Praag en Warschau – respectievelijk 4.700 en 809 mensen – naar het Westen vertrekken. Twee dagen later zaten er 6.000 nieuwe mensen in de ambassade in Praag, duizenden waren nog op weg. Op 3 oktober trok Honecker aan de noodrem: om de

De oppositie verlaat de beschermde ruimte van de kerken en gaat de straat op. Hier een demonstratie tegen het verkiezingsbedrog ('Wahlbetrug') vanuit de Oost-Berlijnse Zionskirche, op 7 juni 1989. Foto: Hans-Jürgen Röder. Bron: Robert-Havemann-Gesellschaft.

Socialistische staatsgasten nemen in Oost-Berlijn een militaire parade af op 7 oktober 1989. In het midden onder het partijembleem staat Erich Honecker, links naast hem Michail Gorbatsjov. Foto: Klaus Franke. Bron: Bundesarchiv.

exodus te stoppen liet hij de grens met Tsjecho-Slowakije sluiten. De DDR was nu volkomen geïsoleerd en afgesloten, als een hogedrukpan op een vuurtje.

Zichtbare oppositie

Ook de binnenlandse situatie stond op springen. Een eerste onrusthaard vormden – tegen alle verwachtingen in – de opzichtig vervalste gemeenteraadsverkiezingen van 7 mei 1989. Oppositionele groepen hadden de openbare tellingen bijgewoond en waren tot de weinig verrassende conclusie gekomen dat de 98,85 procent ja-stemmen, die Politbüro-lid Egon Krenz bekendmaakte, niet konden kloppen. Daarbij was het al bijzonder dat de SED niet langer een resultaat van boven de 99 procent verkondigde. Verkiezingen in de DDR waren sinds jaar en dag een schijnvertoning. Voortaan kwamen ze elke zevende van de maand bijeen op de Alexanderplatz in Berlijn om tegen het verkiezingsbedrog te protesteren. Ook al ging het aanvankelijk om kleine groepjes die meestal vlug door de staatsmacht uiteengejaagd werden, het was een begin van zichtbaar protest.

Die nazomer durfden oppositiegroepen definitief de straat op te gaan. Vanaf dat moment ging alles snel. In Leipzig ontstond uit het wekelijkse vredesgebed in de kerk op maandagavond een eigen protesttraditie: de beroemde *Montagsdemonstrationen*. Ze groeiden in september van 800 tot 25.000 deelnemers. De gebruikelijke cynische oplossing om dwarsliggers het land uit te

laten, ging nu niet meer op. Na het aanvankelijke ‘Wir wollen raus’ werd de Leipziger leuze ‘Wir bleiben hier’ – en dat was voor de SED-top geen goed nieuws. Het doel van deze demonstranten was niet zozeer de republiek te verlaten, maar haar te veranderen.

Op 10 september richtte een groep dissidenten in Berlijn *Neues Forum* op, een vereniging van verschillende alternatieve groepen en ‘staatsvijanden’. Dat was in de dictatuur een absolute taboebreuk. De SED erkende de nieuwe organisatie dan ook niet. Toch volgden snel vele andere initiatieven ‘van onderop’. De Gethsemane-kerk in de Berlijnse wijk Prenzlauer Berg werd het centrum van deze ‘burgerbeweging’.

‘Het doel van deze demonstranten was niet zozeer de republiek te verlaten, maar haar te veranderen’

Sinds 1987 kostte het de Stasi steeds meer moeite om de oppositie onzichtbaar te houden. Vooral vanuit West-Berlijn zaten de media er dicht bovenop, dankzij goede connecties met DDR-dissidenten. Zo waren er in 1989 steeds westerse camera’s in de buurt als er in Oost-Berlijn tram-melant dreigde. Via de West-Duitse tv kwamen de gebeurtenissen ook de Oost-Duitse huiskamers binnen. De berichtgeving werd zo een directe factor in de revolutie.

Staatsjubileum

Midden in deze heksenketel viel de veertigste verjaardag van de DDR, op 7 oktober 1989. Deze propagandaslag was, achteraf gezien, een ►

Jubileum en protest op 7 oktober 1989: Demonstranten benaderen het Palast der Republik, waar het staatsbanket met buitenlandse gasten begonnen is. Een dubbel cordon agenten verspert de weg. Foto: Nikolaus Becker. Bron: Robert-Havemann-Gesellschaft.

apocalyptische finale van haar ondergang. Er kwamen staatsgasten uit het hele Oostblok. Ook Gorbatsjov was van de partij. Hij werd door het volk bejubeld en door Honecker ijskoud ontvangen. Nog één keer waren er communistische parades. ‘Gorbi’ sprak cryptische woorden over het lezen van de tekenen des tijds, liefdevol samengevat in de gevleugelde uitdrukking ‘Wer zu spät kommt, den bestraft das Leben’. Omdat het de zevende was, begon op de Alexanderplatz de maandelijkse demonstratie tegen het verkiezingsbedrog, die nu veel meer bekijks trok. De Stasi durfde overdag niet hard op te treden, ook niet toen enkele duizenden demonstranten koers zetten naar het nabije Palast der Republik waar op dat moment het staatsbanket voor het jubileum plaatsvond. De regeringsleiders stonden voor het raam naar de revolutie aan hun voeten te kijken. Het zijn spookachtige beelden.

Toen Gorbatsjov ’s avonds weg was, sloeg de *Volkspolizei* alsnog genadeloos toe. De demonstranten waren richting Prenzlauer Berg vertrokken. In de straten rondom de Gethsemane-kerk vonden nu twee avonden achtereen bloedige confrontaties plaats. Er werden 1.200 mensen opgepakt. Ook veel gewone buurtbewoners werden in elkaar geslagen en meegenomen.

Verder lezen

Hanco Jürgens en Ton Nijhuis (red.), *De vleugels van de adelaar. Duitse kwesties in een Europees perspectief* (Amsterdam 2016).

Ilko-Sascha Kowalczyk, *Die Übernahme. Wie Ostdeutschland Teil der Bundesrepublik wurde* (München 2019).

Willem Melching, *Van het socialisme, de dingen die voorbij gaan. Een geschiedenis van de DDR* (Amsterdam 2005).

Christina Morina e.a., *Zur Rechten Zeit. Wider die Rückkehr des Nationalismus* (Berlijn 2019).

www.chronik-der-mauer.de

www.jugendopposition.de

www.havemann-gesellschaft.de/themen-dossiers/streit-um-die-revolution-von-1989/

www.duitslandinstituut.nl/naslagwerken

Doorbraak in Leipzig

Bij al deze gebeurtenissen was het steeds de vraag hoe ver de opstand zou kunnen komen. Wanneer zou Moskou ingrijpen, of het leger? Zo was het tot dan toe altijd gegaan in de communistische wereld. In juni 1989 nog in Peking, waar tanks een demonstratie op het Plein van de Hemelse Vrede hadden neergeslagen, met honderden doden tot gevolg. De SED had bij monde van Krenz de Chinese leiding met het kordate optreden gefeliciteerd, tot afgrijzen van de Oost-Duitse bevolking. Zou de DDR-regering ook het leger op het eigen volk afsturen?

De confrontatie kwam op maandag 9 oktober 1989. Na het geweld in Berlijn rond het staatsjubileum stond in Leipzig een enorme politiemacht klaar om de wekelijkse *Montagsdemo* te bedwingen. Maar de opkomst overtrof alle verwachtingen: zo'n 70.000 Leipzigers formeerden een reusachtige vreedzame demonstratie. Met de leuzen ‘Keine Gewalt’ en ‘Wir sind das Volk’ was de stoet onweerstaanbaar. Geen van de plaatselijke politici en militairen durfde een bloedbad voor zijn rekening te nemen. Dus weken ‘de bewapende organen’ terug en gaven de straat vrij – achteraf het beslissende moment in de revolutie. De *Montagsdemos* waren de baas en groeiden door, tot 300.000 deelnemers in november.

Na deze publieke nederlaag van de staatsmacht werd Honecker op 18 oktober door het Politbüro afgezet. Zijn opvolger was kroonprins Egon Krenz, die die avond hervormingen beloofde en een ‘Wende’ aankondigde (‘omwenteling’). Dat belast die term tot op heden: ‘Wende’ is het woord waarmee de partij poogde de revolutie te kanaliseren, tevergeefs overigens. Want Krenz was de verkeerde man op het verkeerde moment. Hij had de verkiezingsuitslag gemanipuleerd, de ‘Chinese oplossing’ geprezen en de oproerpolitie Prenzlauer Berg ingestuurd. Hij schermde wel met de modieuze term ‘dialog’, maar er was geen enkele vertrouwensbasis. Krenz zou nooit een DDR-Gorbatsjov kunnen worden. Zijn benoeming bracht vriend en vijand tot wanhoop. Op 4 november vond nu ook in de hoofdstad een grote demonstratie plaats; op de Alexanderplatz kwamen honderdduizenden mensen bijeen. Ze eisten *Reisefreiheit*, verkiezingen, toelating van *Neues Forum* en het vertrek van Krenz. Allerlei bekende intellectuelen en dissidenten waren erbij, ook enkele SED-bestuurders. Niemand bleef die dag thuis. Er was nauwelijks nog politie op de been.

Reisregeling

Toch was en bleef het zogenaamde *Ausreiseproblem* het meest urgent. De stapel *Ausreiseanträge* was eind oktober tot bijna 190.000 gegroeid. Daarom had Krenz op 1 november het grensverkeer met Tsjecho-Slowakije weer vrijgegeven, wat

er direct toe leidde dat de West-Duitse ambassade in Praag opnieuw volliep. Toen die vluchtelingen toestemming kregen om direct naar de Bondsrepubliek te vertrekken, was de DDR-grens in feite lek. Tienduizenden mensen gingen meteen op weg. De opvangproblemen lagen nu bij Tsjecho-Slowakije, dat protesteerde en dreigde van zijn kant de grens te sluiten.

'Aan de grensovergangen was op dat moment nog niet zoveel aan de hand, maar omdat iedereen die avond massaal ging kijken of het waar was, kwam het onmogelijke plotseling binnen handbereik'

Zo werd er in de burelen van het DDR-apparaat naarstig naar een nieuwe reisregeling gezocht: liberaler, directer, desnoods tijdelijk. Iedereen zou voortaan 'ook zonder opgaaf van reden' aanvragen kunnen indienen, die snel zouden worden goedgekeurd. Het is moeilijk voorstelbaar hoe dat ooit goed had kunnen aflopen. Zelfs bij een gedeeltelijke opening van de grens dreigde de DDR meteen om te vallen, dat hadden de gebeurtenissen tot dan toe wel bewezen. En het zou ook niet goed aflopen – of eigenlijk juist wel – mede omdat de bekendmaking van de nieuwe reisregeling op 9 november volledig in het honderd liep. Terwijl de journalisten elkaar aankeken en Scha-

bowski's warrige verhaal probeerden te ontcijferen, begonnen de internationale telexen te tikken. De persbureaus overtroefden elkaar en zo zagen die avond verbaasde Oost-Berlijnse burgers op de West-Duitse tv het nieuws dat de DDR de grens had geopend. Aan de grensovergangen was op dat moment nog niet zoveel aan de hand, maar omdat iedereen die avond massaal ging kijken of het waar was, kwam het onmogelijke plotseling binnen handbereik.

Omstreden erfenis

Zo brachten vertrek en protest, massa en oppositie, het uitgeputte SED-regime ten val. Dat succes spoort tegenwoordig de populistische AfD in Oost-Duitsland aan om zichzelf als erfgenaam van '1989' te presenteren. Zoals het volk zichzelf toen bevrijdde van de SED-dictatuur, zo luidt het argument, moet het nu bevrijd worden van migranten en politieke elites. Bij de jongste verkiezingen in de Oost-Duitse deelstaten rijgt de AfD de overwinningen aaneen. Maar deze actualisering levert een zeer eenzijdig verhaal van de revolutie op, omdat de bijdrage van de politiek links georiënteerde (eveneens wat elitaire) oppositiebeweging, de traditionele helden van 1989, doelbewust wordt gekleineerd. Scherpe controverses zijn het gevolg, waarbij (intussen bedaaide) leden van de *Bürgerbewegung* zich bepaald niet onbetuigd laten. Zo wordt de geschiedenis het politieke slagveld van Oost-Duitsland ingetrokken – dertig jaar na dato is het land weer sterk verdeeld. ■

Bornholmer Strasse, 9 November 1989. Na sensationele tv-berichten gaan duizenden Oost-Berlijners kijken bij de zwaarbewaakte grensovergangen in de stad. Ze roepen 'Macht das Tor auf!' en 'Wir kommen wieder!' De grensposten zijn verrast en hebben geen duidelijke bevelen. Ze bezwijken uiteindelijk voor de druk: de 'val' van de Muur. Foto: Andreas Kämper. Bron: Robert-Havemann-Gesellschaft.

Mode op de bon

Een nieuw modebeeld door schaarste

De tentoonstelling *Mode op de bon* in Verzetsmuseum Amsterdam is een nieuwe invalshoek om de Tweede Wereldoorlog in de klas te bespreken. Direct na de bezetting valt de import weg en is er een groot gebrek aan textiel. Door hergebruik en veel creativiteit ontstaat een heel nieuw modebeeld.

Liesbeth van der Horst is directeur van het Verzetsmuseum Amsterdam.

Kleding gaat in 1940 'op de bon'. Maar dat niet alleen. Vanaf 1941 mag dure kleding, zoals herenkostuums en winterjassen, alleen nieuw worden gekocht als je twee oude kledingstukken inlevert. En in 1942 klaagt Maria Snoek in haar dagboek: 'Al heeft men punten, dan nog is er bijna geen goed goed te koop.' Er is toch een grote behoefte om er modieus uit te blijven zien.

Weinig stof

Het nieuwe modebeeld in de bezettingsjaren heeft verschillende kenmerken. Voor kleding wordt zo min mogelijk stof gebruikt waardoor de rokken korter worden en minder plooiën krijgen. Ook kleding van verschillende reststoffen raakt in de mode. Mantelpakjes voor dames worden gemaakt van oude herenpakken en krijgen daardoor een rechter model en iets bredere schouders. Het wordt een grote trend om oude kleding een nieuwe *look* te geven door borduursels, kraagjes en vooral stukjes bont. Kapsels krijgen heel veel aandacht. Vrouwen dragen hun haar schouderlang, vaak met het voorste deel opgestoken in een of meerdere rollen. De meest baanbrekende verandering is wel dat, bij gebrek aan kousen, voor het eerst blote benen met korte sokjes en lange broeken voor vrouwen geaccepteerd raken.

'Bijzonder zijn de typische oorlogsproducten zoals flesjes bruinsel om de benen te kleuren, zodat het lijkt of men kousen draagt'

Hoewel Libelle in 1942 schrijft: 'Wij zijn van mening dat deze dracht absoluut ongeschikt is voor winkeluitstapjes in de stad en zeer zeker misplaatst in een restaurant.'

Het Verzetsmuseum Amsterdam laat veel kledingstukken zien in de stijl van die tijd, vaak gemaakt van alternatieve materialen: bont van mollen of muizen, oude lakens en dekens, meelzakken, jute, gesponnen en gebreid hondenhaar en parachutestof. Er

zijn schoenen te zien van hout en riet, en hoeden van tapijtafval. Ook zijn er veel damesbladen uit de oorlogsjaren geëxposeerd die tips geven om oude kleding te vermaken. Bijzonder zijn de typische oorlogsproducten zoals flesjes bruinsel om de benen te kleuren, zodat het lijkt of men kousen draagt.

Joodse modehuizen

Ook de Holocaust komt in de tentoonstelling aan bod doordat er aandacht is voor modeontwerpers en modehuizen, die vaak Joods waren. Aangrijpend is het verhaal van het meest toonaangevende modehuis Hirsch & Cie. Van de directieleden overleven er twee de oorlog in de onderduik. Een dochter vertelt: 'Hirsch was zo leeggeplunderd dat mijn vader na de oorlog van nul af aan moest beginnen. Dat heeft hij gedaan. Eerst in de Kalverstraat, na een paar jaar keerden we terug naar het Leidseplein. Maar 't is nooit meer geworden wat het geweest was.' Heel anders is het verhaal van C&A dat geld schenkt aan nationaalsocialistische hulporganisaties en dat uniformen gaat produceren voor de Duitse luchtmacht. 'Het was opportunisme. Ik denk dat mijn familie zich zo concentreerde op de zaak, dat ze daarbij onze eigen waarden uit het oog hebben verloren en ethisch foute beslissingen namen. Ik wou dat het anders was,' aldus een nazaat van de familie.

Het vrouwenblad *Het Rijk der Vrouw* toont in 1942 modellen met lange broeken op de cover.

Voor het onderwijs

Een aantal historische kenmerken uit de examensyllabi komen terug in de tentoonstelling, zoals 'goed en fout', het distributiesysteem en de Jodenvervolg-
ging. Het museum biedt rondleidingen en onderzoekopdrachten voor scholieren in groepsverband. De tentoonstellingsthema's worden in filmpjes geïntroduceerd door Lisa Wade.

Een bezoek aan *Mode op de bon* valt ook te combineren met bijvoorbeeld het vak kunst of ckv, want ook de trend tot hergebruik in de hedendaagse mode komt aan bod. Er zijn ontwerpen te zien van gerenommeerde ontwerpers als Viktor & Rolf en Lisa Konno, maar ook acht ontwerpen die modestudenten van de mbo-opleiding hebben gemaakt, geïnspireerd op de oorlogsmode. Vroni Martina van het ROC Mondriaan in Den Haag, zegt over haar ontwerp: 'Mijn outfit is gemaakt uit theedoeken, gerecyclede wol en een tafelkleed. Door het materiaal dat ik heb gebruikt, is het improviseren in de mode tijdens de Tweede Wereldoorlog terug te zien. Ik heb er veel respect voor dat men toen zo creatief moest zijn om er toch leuk uit te zien.' ■

Bezoek

De tentoonstelling *Mode op de bon* is te zien tot en met 1 juni 2020 in Verzetsmuseum Amsterdam. Bij de tentoonstelling is een educatief programma voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs en het mbo. Zie voor informatie tiny.cc/K6verzetsmuseum.

Een mantelpakje, gemaakt van een herenkostuum. Links: Een handleiding bij het ingewikkelde het textiel-distributiesysteem.

'Ik vind het verschrikkelijk voor

Werkvormen Levenslijn en Cirkelopdracht bij boek Selma

'Jullie hebben me echt aan het denken gezet,' was de reactie van een leerlinge aan het einde van de lessenreeks over Selma. In een vorig artikel (*Kleio 5*, 2019) heb ik aan de hand van twee werkvormen laten zien op welke wijze je in de klas kunt werken met persoonlijke verhalen. Maar er is nog meer mogelijk. Dit lesmateriaal is ontwikkeld bij het boek van Carolijn Visser *Selma. Aan Hitler ontsnapt, gevangene van Mao* (2016).

Janneke Riksen is vakdidacticus geschiedenis aan de universitaire lerarenopleiding van de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Portret van Selma.
Privécollectie familie Tsao.

Visser beschrijft het dagelijks leven van de Joods-Nederlandse Selma en haar gezin. Selma ging in 1950 met haar Chinese man Chang Tsao in China wonen om een bijdrage te leveren aan de opbouw van het nieuwe China. Selma, Chang en hun twee kinderen leefden in Peking ten tijde van de Laatste Honderd Bloemen Bloeien-campagne, de Grote Sprong Voorwaarts en de Culturele Revolutie. Het gezin werd uiteindelijk slachtoffer van het maoïstische regime. Selma's indrukwekkende levensverhaal biedt volop mogelijkheden om de 'grote' twintigste-eeuwse geschiedenis van China door middel van activerende didactiek dicht bij leerlingen te brengen. Ook kan het gebruikt worden voor het vwo-examen vanaf 2022, waar Chinese geschiedenis een van de vier historische contexten is.¹

Actief Historisch Denken

De opdrachten zijn gebaseerd op het principe van Actief Historisch Denken. In Nederland zijn deze werkvormen bekend geraakt door drie bundels met uitgewerkte voorbeelden die zijn uitgegeven door Nijmeegse vakdidactici.² Onder Actief Historisch Denken wordt verstaan 'dat leerlingen de (historische) werkelijkheid niet als een vanzelfsprekendheid aanvaarden, maar – mede – beoordelen vanuit een historische invalshoek. De nadruk ligt dus op de (re)constructie van het verleden door leerlingen.'³

De leeractiviteiten van Actief Historisch Denken kennen een aantal ontwerpprincipes (zie kader).

Bij de werkvorm Levenslijn verplaatsen de leerlingen zich in tweetallen in het leven van Selma en Chang aan de hand van een aantal gebeurtenissen uit het leven van de familie. Deze gebeurtenissen verschillen van aard, maar laten zien hoe Selma en haar gezin in China leefden ten tijde van het ontstaan van de Volksrepubliek China en welke gevolgen de Grote Sprong Voorwaarts en de Culturele Revolutie hadden voor hun dagelijks leven. Sommige gebeurtenissen gaan over het gezinsleven, zoals bijvoorbeeld: 'Zomer 1948. Chang promoveert in Cambridge

Ontwerpprincipes van Actief Historisch Denken

- De opdrachten, historische vragen en problemen zijn uitdagend en leerlingen (re)construeren een historische redenering.
- Er is vaak niet één goed antwoord, maar er zijn meerdere redelijke antwoorden mogelijk, afhankelijk van de gekozen invalshoek of opgezette redenering.
- Leerlingen moeten hun (historische) voorkennis gebruiken om antwoorden te formuleren. De leeractiviteiten zijn dan ook vaak aanvullend op de lesstof en vervangen deze niet.
- Leerlingen moeten verschillende componenten van historisch denken gebruiken om redelijke argumenten en redeneringen te formuleren om tot antwoorden te komen en om elkaar – leerlingen werken vaak in tweetallen – te overtuigen van hun antwoord.⁴
- De opdracht is goed gestructureerd. De instructie, uitvoering en nabespreking van de opdrachten verloopt volgens vaste patronen. In de tussen- en nabespreking is er niet alleen aandacht voor de vakkennis (het wat), maar ook voor de vakspecifieke vaardigheden (het hoe) en voor het proces van historisch denken (het waarom en waartoe). Daardoor wordt het leren en denken van de leerlingen expliciet zichtbaar voor de docent.
- De opdrachten maken gebruik van samenwerkend leren. Leerlingen hebben elkaar vaak nodig om tot een overtuigend antwoord te komen.⁵

jullie'

en krijgt een aantrekkelijke baan als docent aan de universiteit van Hongkong. De partij had een belangrijke opdracht voor hem en hij vertrekt in juli 1948 naar Hongkong. Selma blijft hoogzwanger achter.⁶

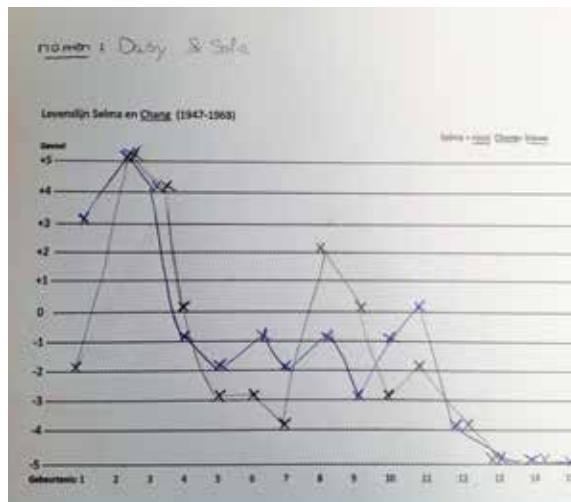
Andere gebeurtenissen gaan meer over politieke of economische ontwikkelingen binnen China en de gevolgen daarvan voor de familie, zoals de volgende gebeurtenis: 'In de nazomer van 1961 besluit Selma hulp te vragen aan haar familie in Nederland, door een brief te laten posten met een lange lijst met kleding en allerlei andere producten waar een tekort aan was. Haar vriendin zou alles mee terugbrengen. Daarmee omzeilde Selma de invoerbelasting, die honderd tot driehonderd procent kon bedragen.'⁷

Leerlingen moeten deze gebeurtenis door zowel de ogen van Selma als die van Chang beoordelen en daarbij een schaal voor het gevoel gebruiken van -5 (heel teleurgesteld of boos) tot +5 (heel blij of tevreden). Na het waarderen van de verschillende gebeurtenissen verbinden zij deze aan een levenslijn. Leerlingen moeten daarvoor met elkaar in discussie, en inhoudelijke argumenten en redeneringen geven de doorslag bij hun gezamenlijke waardering. Vervolgens gaan ze op zoek naar de overeenkomsten en verschillen in waardering van de gebeurtenissen tussen Selma en Chang en proberen ze deze te verklaren. Op die manier krijgen leerlingen inzicht in hoe Selma en Chang de verschillende gebeurtenissen beleefden. Waar waren Selma en Chang beiden blij of tevreden over en waar boos of teleurgesteld en waarom? Welke verklaringen zijn hiervoor te geven?

Blij of boos

In de les waren veel leerlingen het eens over het feit dat de eerstgenoemde gebeurtenis uit de zomer van 1948 hoog scoorde bij zowel Selma als Chang als het gaat om tevredenheid en blijdschap. Toch was niet iedereen het hiermee eens en ontstond er discussie tussen leerlingen over de vraag hoe het voor Selma was om alleen hoogzwanger achter te blijven. En of daar in China, in 1950, wellicht anders over werd gedacht dan wij nu doen. In deze redenering komen verschillende componenten van het historisch redeneren van leerlingen goed naar voren. Met behulp van de bron plaatsen leerlingen de gebeurtenis in de context van het China uit de jaren vijftig en leven zij zich in Selma en Chang in.

Bij de gebeurtenis waar Selma om hulp vraagt en de invoerbelasting omzeilt, viel de waardering ▶

Twee leerlingen van het Alberdingk Thijm College in Hilversum discussiëren tijdens de werkvorm Levenslijn. Foto: Janneke Riksen.

Onder: De Levenslijn-opdracht, gemaakt door twee leerlingen.

1 Vanaf mei 2022 gaat Chinese geschiedenis onderdeel uitmaken van de leerstof voor het centraal examen vwo. De historische context 'China van keizer tot kapitalisme, 1842-2001' is een van de vier contexten.

2 Vries, J. de e.a., *Actief Historisch Denken* (Boxmeer 2004), H. Havekes e.a., *Geschiedenis Door-dacht* (Boxmeer 2005) en A. Aardema, e.a., *Leerlingen construeren het verleden* (Boxmeer 2011).

3 Zie Vries, J. de e.a., *Actief Historisch Denken*, en H. Havekes e.a., *Actief Historisch Denken Werkvormen die leerlingen motiveren en diverse aspecten van historisch denken actief laat inzetten*, tiny.cc/K6Vries.

4 Van Boxtel en van Drie geven aan dat historisch denken zes componenten bevat. Het stellen van vragen, gebruik van historische bronnen, contextualiseren, argumenteren, gebruik van historische begrippen, gebruik van structuurbegrippen. Zie o.a. in Boxtel, C., en van Drie, J., *Het vermogen tot historisch redeneren: onderliggende kennis, vaardigheden en inzichten*, in *Hermes* 12 nr. 43 (maart 2008), 45-58. En Van Drie, J., & Van Boxtel, C. (2008), *Historical Reasoning: Towards a Framework for Analyzing Students' Reasoning about the Past*. *Educational Psychological Review*, 20(2), 87-110.

5 Aardema, A., e.a., *Leerlingen construeren het verleden* (Boxmeer 2011), 11.

6 Uit: *Selma. Aan Hitler ontsnapt, gevangene van Mao*, Carolijn Visser (Amsterdam 2016).

7 Ibidem.

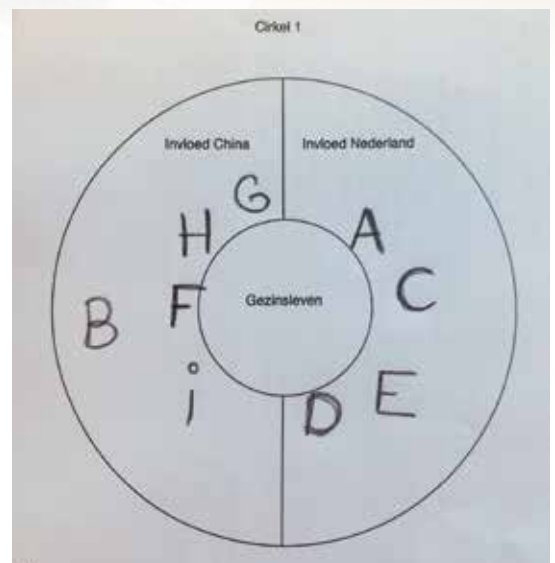
Leerlingen van het Alberdingk Thijm College werken aan de Cirkelopdracht. Foto: Janneke Riksen. Rechts: Uitgewerkte Cirkelopdracht.

bij de meeste leerlingen, gezien door de ogen van Chang, veel lager uit dan de waardering vanuit Selma. In hun argumentatie kwamen economische en politieke motieven naar voren. Leerlingen gaven aan dat het voor Chang, als trouw lid van de Communistische Partij, onacceptabel geweest moet zijn dat Selma de invoerbelasting op deze wijze ontdukte. Aan de andere kant was er ook veel begrip voor de schaarste en ontberingen die het gezin leed. Ook bij de waardering van deze bron gebruiken leerlingen in hun redenering de context van de Chinese samenleving en hanteren zij de vaardigheid inleving. Tot slot moesten leerlingen in tweetallen de twee levenslijnen overzien en het 'soort gebeurtenissen' duiden waarover Selma en Chang hetzelfde dachten en waarover zij verschilden. Hun antwoord moesten zij ook verklaren vanuit het begrip standplaatsgebondenheid.

Culturele verschillen

Voor Selma betekent de verhuizing van Nederland naar China een grote verandering. Zij is opgevoed in Nederland en krijgt te maken met een heel andere cultuur. Hoe gaan Selma en Chang in het dagelijks leven om met deze culturele verschillen?

In de Cirkelopdracht onderzoeken leerlingen aan de hand van een aantal primaire bronnen – brieffragmenten en foto's – welke keuzes Selma en Chang over verschillende onderwerpen maakten

en waardoor die keuzes werden beïnvloed. Aan de hand van plaatsbepaling in een cirkel spreken leerlingen met elkaar over de invloed van de Chinese communistische ideeën en Nederlandse opvattingen en tradities.

Voorafgaand bepalen de leerlingen in tweetallen in onderling overleg waar de bron over gaat. Elke bron heeft een letter. Als uit de bron blijkt dat deze het meest beïnvloed is door Nederlandse ideeën of tradities, wordt deze in de rechterhelft van de cirkel geplaatst. Als vooral het communistische China invloed heeft, dan wordt de letter

van de bron in de linkerhelft geplaatst. Vervolgens beredeneren de leerlingen per bron hoe groot de impact van de gemaakte keuze is op het gezinsleven en plaatsen zij de letter dicht tegen 'Gezinsleven' aan als de invloed groot is en verder naar de buitenrand als zij vinden dat de invloed kleiner is. Bij deze opdracht moeten leerlingen het samen eens worden over de plaatsing van de letter binnen de cirkel en zijn meerdere antwoorden mogelijk. De argumentatie en redenering die de leerlingen gebruiken zijn het belangrijkste. Leerlingen verschillen in de plaatsing van de bron in de cirkel, afhankelijk van hun redenering en interpretatie.

Verschillende culturen

Een van de bronnen is een brief uit het najaar van 1957, gepost door een vriendin buiten China, waarin Selma haar vader waarschuwt: 'de censor leest al mijn brieven twee, zo niet drie keer'. Veel zaken lagen politiek gevoelig. Dat gold ook voor het werk van Chang, Hij was lid van de Communistische Partij. Veel van wat hij deed was alleen bekend bij zijn superieuren. Daardoor lijkt het in Selma's brieven soms alsof het gezin alleen bestaat uit haarzelf, haar kinderen, Lentebloesem (de huishoudelijke hulp) en poes Moumoun.⁸

'Leerlingen ervaren bij het maken van deze opdracht hoe het is om te maken te hebben met verschillende culturen'

Een andere bron betreft een brieffragment van Chang aan de vader van Selma, 1963. Nadat de vader van Selma in China op bezoek was geweest, schrijft Chang aan zijn schoonvader: 'In your letter you mentioned the different ways of life in China and in Holland. I regret very much that you didn't stay longer in Peking. If you did, we would understand each other much more. In China the living standard is still very low, but there is no exploitation and threat of unemployment and everybody lives with an ideal. An old Chinese saying says: It is not the wealth but the aim that matters in life. We trust all the peoples in the world and I believe that the Dutch people will build a righteous society in the near future.'⁹ Leerlingen ervaren bij het maken van deze opdracht hoe het is om te maken te hebben met verschillende culturen. Selma en Chang zijn beiden geboren en opgegroeid in landen met verschillende gewoonten, tradities en politieke culturen. Door het lezen van de bronnen krijgen leerlingen inzicht in de complexiteit van het nemen van beslissingen in China. Ook ervaren zij hoe de Chinese regering vergaande invloed wilde uitoefenen op het privéleven van haar burgers.

Brieven schrijven

Bij de instructiefase, tijdens het werken en in de nabespreking van deze activerende werkvormen moet er consequent aandacht zijn voor de vragen: *wat* gaan de leerlingen doen, *hoe* moeten ze het doen en *waarom* doen ze de opdracht? Ook moet er tijd voor de nabespreking ingepland worden, waar niet alleen aandacht is voor wat er geleerd is, maar ook hoe leerlingen te werk zijn gegaan en waarom ze de opdracht eigenlijk hebben gemaakt.

Net als bij de Levenslijn staat bij de Cirkelopdracht het argumenteren en redeneren centraal. Leerlingen moeten elkaar overtuigen in hun keuzes en de onderbouwing daarvan.

In deze twee werkvormen plaatsen leerlingen, met behulp van inleving en standplaatsgebondenheid, het denken en handelen van mensen in hun historische context. Door middel van een persoonlijk levensverhaal krijgen leerlingen zicht op dit deel van het verleden van China en krijgt het betekenis voor hen. Dit bleek ook uit de antwoorden die leerlingen gaven op de vraag om een brief of twitterbericht aan Greta en Dop te schrijven.¹⁰ 'Beste Greta en Dop, Ik wilde jullie bedanken voor de informatieve brieven. Ik vind het verschrikkelijk voor jullie. Ook uw moeder, was te lezen uit de brieven, was een lieve en mooie vrouw. Het lijkt me verschrikkelijk om zo te moeten leven in dit communistische regime. Wat fijn dat u nu in Nederland woont, lijkt me. Zou u nog ooit teruggaan naar China om te kijken hoe het daar nu is? Door alle verbeteringen lijkt me dit interessant om te zien, maar ik zou ook jullie angst begrijpen. Ik hoor graag van jullie, jullie hebben me namelijk echt aan het denken gezet.' ■

⁸ Ibidem.

⁹ Brieffragment van Chang aan Selma, 1963, als bron opgenomen in het lesmateriaal *Selma's leven in China*, Janneke Riksen, VU Amsterdam, maart 2019.

¹⁰ Hellen Janssen, docente op het Zwijssen College te Veghel, heeft deze opdracht ontworpen, als slotopdracht in een toets over deze stof.

Nascholingsbijeenkomst

Op vrijdag 17 januari 2020 is er op de VU een nascholingsbijeenkomst over 'Selma's leven in China'. Deelnemers ontvangen het gehele leerlingenmateriaal en de bijbehorende docentenhandleiding. Voor meer informatie zie de LEARN! Academy van de VU via tiny.cc/k6selmavu of mail naar j.k.w.riksen@vu.nl.

Revolutie en reformatie

Hoe Amsterdam gereformeerd werd

De Alteratie van Amsterdam is exemplarisch voor de verspreiding van de Nederlandse Opstand in de periode 1572-1578 en voor de vestiging van de gereformeerde kerk als enige toegestane kerk in Holland en Zeeland.

Kleio gaat wat dieper in op de verplichte voorbeelden. Met behulp van deze achtergrondinformatie kunt u uw leerlingen nog beter voorbereiden op de examenstof. Een serie om te bewaren dus. Dit artikel geeft achtergrondinformatie bij het verplichte voorbeeld *De Alteratie van Amsterdam (1578)*.

Matthijs Wieldraaier
is redacteur van *Kleio*.

Ets van de Alteratie van Amsterdam.
Gemaakt door Jan Luyken tussen 1679 en 1694. Rijksmuseum Amsterdam.

't **M**isbruyk in godes kerk, allengskens ingebracht, is hier weer afgedaan in 't jaar zeventig en acht. Deze tekst is te lezen op het koorhek van de Oude Kerk in Amsterdam en aangebracht in de zeventiende eeuw. De tekst getuigt niet alleen van de overwinning van de gereformeerden op de katholieken, maar ook van de opstandelingen op de koningsgezinden in de zestiende eeuw. De reformatie van de Oude Kerk was het gevolg van de Alteratie (1578), een putsch waarbij de zittende

katholieke stadsbestuurders uit hun functie werden ontheven en verbannen.

Vroeger dacht men dat de Nederlandse Opstand een spontane volksoproer van goede vaderlanders was geweest, die het juk van de Spaanse tiran Filips II en de katholieke inquisitie van zich probeerden af te schudden. Op dezelfde manier werd de vestiging van de gereformeerde kerk in de opstandige gewesten als iets vanzelfsprekends gezien dat daarom geen verklaring behoeft. Het 'vrije' protestantisme zou beter aansluiten bij de Nederlandse volksaard dan het 'tirannieke' en 'autoritaire' rooms-katholicisme. Tegenwoordig zien historici de Nederlandse Opstand heel anders: meer als een burgeroorlog waarin katholieken tegenover protestanten stonden en koningsgezinden tegenover rebellen. Dit revolutionaire karakter van de Opstand en de reformatie in de Noordelijke Nederlanden laat zich heel goed illustreren aan de hand van de lotgevallen van de stad Amsterdam in de jaren 1572-1578.

Kiezen voor de koning

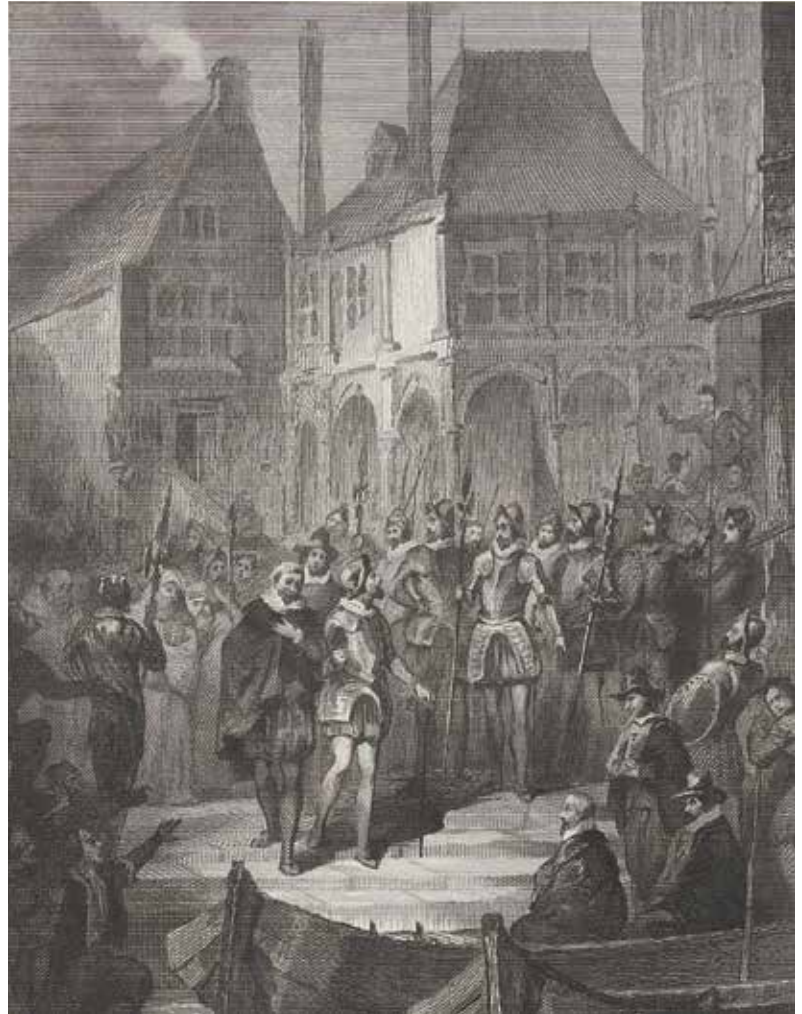
Als een van de weinige steden in Holland en Zeeland, koos Amsterdam in 1572 voor de kant van de Spaanse koning en de katholieke kerk. Op zichzelf genomen was deze keus van het stadsbestuur niet uitzonderlijk. Hoewel de bevolking in Holland veelal verdeeld was over de te volgen koers, waren de meeste stadsbesturen koningsgezind en katholiek. Toen Den Briel op 1 april 1572 door de geuzen werd ingenomen, openden de meeste steden niet uit vrije wil de poorten voor de rebellen. Gouda en Alkmaar bijvoorbeeld kozen pas voor de Opstand en Oranje toen er een geuzenleger voor hun stadsmuren verscheen, hoewel er ook niet echt weerstand werd geboden.

Waarin Amsterdam afweek van de rest, is dat het ondanks belegeringen en ontberingen volhardde in zijn keuze voor koning en kerk. Zelfs na de Pacificatie van Gent (1576) weigerde het stadsbestuur zich te onderwerpen aan het gezag van Willem van Oranje en de Staten van Holland. Een aantal factoren zijn hiervoor verantwoordelijk. In de eerste plaats wenste het Amsterdamse bestuur geen Spaans garnizoen binnen te laten en daarmee steeg het in populariteit onder de bevolking. In de tweede plaats had het stadsbestuur geen gevaar te duchten van een schutterij – die was een paar jaar eerder (in 1567) ontbonden. De schutters speelden in andere steden een belangrijke rol in de overgang naar de Opstand. Ten derde had het stadsbestuur calvinistische ballingen die terug wensten te keren naar de stad geweerd. En net als de schutterijen waren deze ballingen een belangrijke factor tijdens de Opstand.

Blokkade van Amsterdam

Ondertussen betaalde de Amsterdamse bevolking een hoge prijs voor de houding van het stadsbestuur. Tussen 1572-1578 werd door een blokkade van de geuzen de Amsterdamse handel volledig stilgelegd. Terwijl de Amsterdammers hierdoor in grote ellende en armoede vervielen, werd de stad ook nog eens overspoeld door vluchtelingen die een veilig onderkomen zochten in de stad. Vele katholieke geestelijken en burgers, die hun leven door de aanwezigheid van geuzenlegers niet zeker waren, vluchtten naar Amsterdam. Als gevolg van de oorlog en de handelsblokkade rezen de prijzen van levensmiddelen de pan uit en tot overmaat van ramp braken er in de overvolle stad door het gebrek aan voedsel in 1573 en 1574 pestepidemieën uit. Velen stierven van ziekte en honger.

Ondanks de ellendige toestand waarin de Amsterdamse bevolking zich bevond, bleef zij achter de keuze van het stadsbestuur staan. Het volgende voorval illustreert dat. Na de Pacificatie van Gent poogden de Staten van Holland Amsterdam met geweld onder hun gezag te brengen. Op 23 november 1577 drongen enkele staatse soldaten heimelijk de stad binnen. De Amsterdamse burgerij en de stads-

soldaten wisten echter de indringers te verdrijven. Deze overwinning werd gevierd – heel katholiek – met een processie. Dit voorval toont aan dat zelfs na vijf zware oorlogsjaren gewone Amsterdammers bereid waren om de stad, het bestuur en de katholieke kerk te verdedigen.

Het 'opstandige' Amsterdam zwichtte uiteindelijk toch vanwege de economische blokkade. In februari 1578 sloot de stad een akkoord met de prins van Oranje, de Satisfactie. De stad gaf zijn verzet op en schaarde zich achter de prins. Er werd afgesproken dat de blokkade opgeheven zou worden. De Amsterdammers wisten echter te bedingen dat alleen de katholieke godsdienst in het openbaar gepraktiseerd zou mogen worden. De Satisfactie was daarom geen lang leven beschoren. Vooral niet omdat er ook bepaald was dat gereformeerde ballingen terug mochten keren en dat de drie schutterijen weer werden opgericht. Hierdoor ontstond een situatie overeenkomstig met de andere Hollandse steden, toen in 1572 de schutters en de gereformeerde ballingen een doorslaggevende rol hadden gespeeld bij de overgang. Onder druk van de schutters en de ballingen – gesteund door de Staten van Holland en Oranje – zou het Amsterdamse stadsbestuur inderdaad bezwijken. Op 26 mei 1578 vond de 'Alteratie' ►

Op deze ets is te zien hoe het Amsterdamse stadsbestuur in 1578 werd verjaagd. Op de afbeelding staan ze klaar om op de boten te stappen die ze weg zouden voeren uit de stad. Gemaakt tussen 1851 en 1853 door Willem Steelink. Rijksmuseum Amsterdam.

De aanval van de watergeuzen op Amsterdam in 1577 onder leiding van kolonel Helling: de inname van de Haarlemmerpoort. Op de voorgrond ontschepen de soldaten zich, rechts formeren zij zich; op het tweede plan overmeesteren zij de wacht bij de Haarlemmerpoort (aan het Singel, ter plaatse van de latere Haarlemmersluis). Prent uit 1577 door F. Hogenberg en Gerhart von Campen. Stadsarchief Amsterdam.

plaats. Schutters drongen het stadhuis binnen, arresteerden de stadsbestuurders en zetten hen op bootjes de stad uit. De nieuwgekozen burgemeesters, vier in getal, waren niet katholiek, maar van de 'nieuwe religie', dat wil zeggen: gereformeerd. Wat volgde was de reformatie van de stad.

Politieke reformatie

De gereformeerden vormden in Holland en Zeeland in de beginjaren van de Opstand een kleine minderheid. Schattingen lopen uiteen van drie tot tien procent van de bevolking. Toch wist deze kleine maar assertieve minderheid na 1572 haar wil aan de meerderheid op te leggen. Voor de gereformeerden sprak het vanzelf dat hun kerk de enig toegestane zou zijn. Zij wilden de gehele kerk hervormen, niet een aparte kerk stichten naast andere. Veel van hun

door te voeren. Die politieke reformatie ging niet zonder strijd.

In de eerste plaats was de leider van de opstandelingen, Willem van Oranje, tegenstander van een godsdienstmonopolie van één religieuze groep. Hij probeerde in de Nederlanden de 'religievrede' in te voeren, een vorm van religieuze co-existentie. Deze religievrede had Oranje al in de jaren zestig bepleit en hij zou dat na de Pacificatie van Gent weer doen. In 1572 wilde Oranje voorkomen dat zijn opstand tegen Alva en Filips II als een godsdienstoorlog van protestanten tegenover katholieken werd gezien. Dat zou de goede zaak volgens hem ernstig compromitteren omdat ook vele katholieken tot de opstandelingen behoorden. Daarom gaf hij de geuzen het bevel geen geweld tegen katholieke geestelijken te gebruiken. Katholieken mochten niet belemmerd worden in het praktiseren van hun religie. Tijdens de eerste 'vrije' Statenvergadering van 19 juli 1572 in Dordrecht, toen afgevaardigden van de opstandige steden met de prins onderhandelden over zijn aanstelling tot stadhouder van Holland, stelde de gezant van Oranje, Marnix van Sint-Aldegonde, als eis dat er volledige godsdienstvrijheid zou komen voor zowel gereformeerden als katholieken. Hoe mooi de beloften aan de katholieken ook waren, van dit alles kwam bitter weinig terecht. Kerken en kloosters werden geplunderd, priesters en monniken vermoord en nonnen verkracht.

In de tweede plaats waren niet alleen de prins maar ook de stadsbesturen die in 1572 overgingen naar de Opstand geneigd om de gereformeerden het monopolie op godsdienstoefening niet te geven. In Gouda, Haarlem, Dordrecht en Den Haag moesten de

'Hoe mooi de beloften aan de katholieken ook waren, van dit alles kwam bitter weinig terecht'

wensen werden uiteindelijk ingewilligd. De Republiek werd officieel een gereformeerde staat en andere godsdiensten werden verboden, hoewel de gewetensvrijheid ruimte bood voor de befaamde godsdiensttolerantie. Het is goed om te benadrukken dat de gereformeerde kerk nooit het monopolie op godsdienstoefening had kunnen verkrijgen zonder steun van de stadsbesturen en de Statenvergaderingen. Historici spreken daarom van een 'politieke reformatie': de (stedelijke) overheid werd geacht als enige bevoegd te zijn een kerkhervorming

gereformeerden zich aanvankelijk tevreden stellen met een kapel of kloosterkerk om daar hun preken te houden, terwijl de katholieken de mis konden blijven vieren in de hoofdkerk. Deze godsdienstvrede, waarbij het katholicisme en het calvinisme gelijktijdig werden gepraktiseerd, hield niet lang stand. Gereformeerden schroefden hun eisen op en dreigden met geweld. In vele steden vond een tweede beeldenstorm plaats die grondiger was dan die in 1566 had plaatsgevonden. Het gevolg van deze dreiging en intimidatie was dat in 1573 het katholicisme door de Staten van Holland werd verboden.

Mislukte godsdienstvrede

De godsdienstvrede zoals Willem van Oranje die voorstond was een sociaal experiment zonder weerga en had achteraf gezien weinig kans van slagen. Katholieken werden immers als potentiële verraders gezien. Zeker toen het oorlogsgeweld zich vanaf 1573 over het gewest Holland verspreidde, was er de angst dat katholieken de kant van de Spanjaarden zouden kiezen. Alle priesters werden in mei 1573 verplicht een eed op de gereformeerde religie af te leggen. Dat hield in feite al een verbod op het katholicisme in.

Daarnaast was religieuze co-existentie voor beide partijen, zowel katholieken als gereformeerden, onverteerbaar. Er was maar één kerk van Christus en niet twee of meer. Waar enerzijds katholieken gereformeerden niet anders konden zien dan afvallige ketters en scheurmakers en de komst van de geuzen geïnterpreteerd werd als een straf van God op de zonde, waren anderzijds gereformeerden er stellig van overtuigd dat het katholicisme een verbasterde vorm van christendom was. Hun geloofsbelijdenis sprak zelfs van afgoderij die moest worden uitgeroeid. Het misbruik dat Gods kerk was ingebracht, moest weer worden afgedaan. Dat hield op zijn minst in dat alle openbare uitingen van katholicisme moesten worden verboden.

Zoals in het Oude Testament koningen van Israël werden aangemoedigd afgodsbeelden, gewijde palen en gewijde stenen te vernietigen, zo diende de katholieke kerk met zijn heiligenbeelden en niet-Bijbels gefundeerde sacramenten worden gezuiverd. Voor gereformeerden was er geen andere optie, ook omdat anders Gods toorn zich over het land zou uitstorten. De geuzen die in april 1573 in Delft een beeldenstorm initieerden, deden dit met het argument dat de legers van de prins geen overwinningen meer zouden behalen als de afgoderij niet zou stoppen. Wilde men Gods gunst niet verspelen, dan moest men een einde maken aan alle bijgeloof en de ware christelijke gereformeerde religie vestigen.

Oranje, op dat moment in Delft, kon niet anders dan toekijken hoe zijn mensen de kerken binnendrongen. De prins moest zich erbij neerleggen dat zijn godsdienstpolitiek in Holland had gefaald. Zo gaven de Staten van Holland Oranje in 1575 expliciet de

opdracht de gereformeerde godsdienst te handhaven en de 'exercitie van de roomsche religie' te doen ophouden. Wel zouden alle Nederlanders volgens deze instructie vrijheid van consciëntie krijgen. Stap voor stap werd onder druk van een gereformeerde minderheid het besluit genomen om alle vormen van katholicisme, zoals missen, processies, bedevaarten en katholiek onderwijs, in Holland te verbieden. Het gevolg was dat alle kerkelijke goederen door de overheid in beslag werden genomen. Kloosters, kapellen en kerken werden vervolgens ter beschikking gesteld aan de gereformeerden of kregen een andere bestemming.

Wat in andere Hollandse steden al eerder had plaatsgevonden, gebeurde in Amsterdam in het jaar 1578. De politieke omwenteling veroorzaakte een religieuze revolutie. Het katholicisme moest ondergronds gaan. De gereformeerden kregen de Amsterdamse kerken en kapellen ter beschikking die zij vervolgens ritueel 'zuiverden'. Het katholieke Amsterdam, het Amsterdam van het 'Mirakel', van de Corpus Christie-processies, van de missen voor de doden, van de heiligenbeelden, van de bedevaarten, van de kloosters en conventen had definitief het onderspit gedolven. De Alteratie van Amsterdam was, zoveel is nu wel duidelijk, een mengeling van revolutie en reformatie. ■

Het Minderbroedersklooster tussen de Zeedijk en de Oudezijds Achterburgwal werd twee keer geplunderd: tijdens de Beeldenstorm en in 1578 na de Alteratie. Deze prent toont hoe het klooster eruitzag in 1578. Gemaakt door C. Philips naar tekening van A. Schoemaker. Rijksmuseum Amsterdam.

Verder lezen

Alastair Duke, *Reformation and Revolt in the Low Countries* (Londen 2003).

Benjamin Kaplan, *Divided by faith. Religious conflict and the practice of toleration in early modern Europe* (Cambridge en Londen 2007).

Henk van Nierop, 'Confessional cleansing. Why Amsterdam did not join the Revolt (1572–1578)', in: Wayne te Brake en Wim Klooster ed., *Power and the city in the Netherlandic world* (Leiden 2006), 85–102.

Henk van Nierop, 'Van wonderjaar tot Alteratie, 1566–1578', in: Marijke Carasso-Kok ed., *Geschiedenis van Amsterdam tot 1578. Een stad uit het niets*. (Nijmegen 2004), 451–481.

Henk van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier: oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand* (Amsterdam 1999).

Een Europees leger is een utopisch

‘Als Trump ons niet meer steunt en we worden aangevallen door Rusland, wie beschermt ons dan nog?’, was een vraag van een vwo 3-leerling tijdens een les over de geschiedenis van de NAVO. Sommige leerlingen vroegen daarna of een Europees leger een optie was, een vraag die steeds dringender wordt nu de NAVO, onze belangrijkste steunpilaar, sinds Trump opeens geen absolute zekerheid meer is. Een ongemakkelijk gevoel over onze militaire kwetsbaarheid heerst sindsdien. Een Europese defensie, kan dat een alternatief zijn voor de NAVO en onze onzekerheid wegnemen?

Ludo van Dieren is docent geschiedenis aan het Rijswijks Lyceum.

Om te begrijpen dat dit een moeilijk te realiseren ideaal is, helpt het een blik te werpen op de jaren vijftig. Ook toen was er sprake van een grote dreiging vanuit het Oosten en wilden de Verenigde Staten onder Truman en Eisenhower dat Europa meer verantwoordelijkheid nam voor zijn eigen verdediging. Na lang aandringen ondertekenden de staatslieden Konrad Adenauer,

‘Het falen van dit enorme militaire integratieproject had naast geopolitieke oorzaken ook iets te maken met nationalistische hartstocht’

Paul van Zeeland, Robert Schuman, Alcide de Gasperi, Joseph Bech en Dirk Stikker op 27 mei 1952 in Parijs, namens ‘Europa van Zes’ (respectievelijk de BRD, België, Frankrijk, Italië, Luxemburg en Nederland), het verdrag voor de Europese Defensie Gemeenschap (EDG). Dit was de verdragsrechtelijke basis voor de ontwikkeling van een Europese defensiemacht.

Rechts: Robert Schuman in de Franse ambassade in Washington in 1949. Onder: Poolse EUFOR-militairen (Europese Strijdkrachten) in een pantservoertuig in Tsjaad.

Een niet te onderschatten defensiemacht bovendien, met een leger van pakweg 1,5 miljoen soldaten uit zes verschillende landen, samengesmolten tot een geheel, met een gemeenschappelijk Europees uniform als *eyecatcher*. Troepen die onder nationaal gezag vielen mochten niet op het continent blijven. Beter konden zij op andere continenten in het landsbelang vechten tegen dekolonisatie. De verdediging van het Europese continent zou daarentegen in handen komen van dit nieuwe, dynamische Europese leger. Maar de pretenties van het verdrag reikten nog verder: het zou een einde maken aan de splijtende vijandigheden tussen de Europese naties. Gezamenlijk kon nu Stalin het hoofd worden geboden. West-Duitsland, dat vanwege zijn naziverleden niet mocht worden herbewapend, kreeg de mogelijkheid ook een bijdrage aan de West-Europese defensie te leveren. Er waren weliswaar strenge voorwaarden aan verbonden (geen militair leiderschap bijvoorbeeld), maar ook de Duitsers mochten uit de eigen bevolking weer soldaten rekruteren.

Sceptis

Tegenover het politieke idealisme over de toekomst van de Europese defensie bestond echter toen al een hoop sceptis vanuit de militaire hoek. De redactie van het Nederlandse marineblad *Onze Vloot* noemde het Europese project ‘als een marijuana-cigaret; ge droomt

er zalig van en ge kunt er al spoedig niet meer buiten’. Iets meer dan twee jaar na de ondertekening, op 30 augustus 1954, vond de laatste parlementaire stemmingsronde over de ratificatie van het verdrag plaats. Inmiddels hadden Nederland, België, Luxemburg en West-Duitsland het verdrag geratificeerd, Italië stond op het punt dat te doen. De goedkeuring die zij gaven, bleek alleen niet van doorslaggevend belang in het Franse parlement: met 319 stemmen tegen en 264 voor, vond het plan zijn einde in Parijs. Een Europees leger scheppen bleek vooralsnog onmogelijk. Vier jaar had het plan om een kolossaal gemeenschappelijk leger te bouwen bovenaan de Europese agenda gestaan. De Verenigde Staten waren een groot voorstander. Toch mislukte het. Waarom?

leger

Nationalisme

Het falen van dit enorme militaire integratieproject had naast geopolitieke oorzaken (Stalin stierf in 1953, Frankrijk bouwde een atoombom die het niet wilde delen en er was een wapenstilstand in de Koreaoorlog), ook iets te maken met nationalistische hartstocht. Uit militaire bronnen blijkt dat geen van de nationale krijgsmachten, ook de Nederlandse militaire top niet, zat te wachten op een samensmelting. De meeste militaire leiders vonden het supranationale integratieplan moreel onaanvaardbaar omdat het een internationale geest veronderstelde, 'waaraan de nationale geest ondergeschikt is'. Andere hieraan verwante vragen waren: indien er in de strijd teruggetrokken moest worden, kon een gebied, een natiestaat, dan wel prijsgegeven worden? Is de internationale solidariteit dan sterk genoeg? En kan een leger zonder patriotistisch hart wel vol overtuiging marcheren? In het licht van deze geschiedenis wordt vrij snel duidelijk waarom nog steeds geen bovennationaal Europees leger bestaat. Voor veel Europese staten is het leger de laatste strohalp voor het behoud van nationale zelfstandigheid. Defensie en supranationaliteit zijn nog altijd onverenigbaar. Hoewel we geen dienstplichtig leger hebben, doen de meeste soldaten nog steeds hun werk voor volk en vaderland, met de oranje leeuw op de schouder. Ontkennen dat vaderlandsliefde een fundamenteel onderdeel is van een goed functionerend leger, is hetzelfde als ontkennen dat religie een drijfveer voor mensen kan zijn. Wanneer defensie in Europees verband op multilateraal niveau gecoördineerd moet worden, overheerst nog steeds verdeeldheid. Ook uit de militaire

conflicten die recentelijk in Afghanistan, Irak, Syrië en Mali woedden, blijkt dat de Europese staten op militair gebied moeite hebben die verdeeldheid te overwinnen. Pas als iemand erin slaagt een internationale geest te kweken in Europees verband, een hoger ideaal waarvoor soldaten bereid zijn kogels te trotseren, zal het laatste nationalistische bolwerk van de natiestaat zichzelf laten ontbinden en samensmelten tot een Europees werkend geheel. Iets wat het gevallen van

onze Angelsaksische NAVO-bondgenoten kan ondervangen. Tot die tijd blijf ik mijn klas een antwoord verschuldigd en blijft een Europees leger een utopie. ■

Boven: Voorpagina van de Volkskrant van 31 augustus 1954. Frankrijk heeft het plan voor een Europees leger verworpen. De foto toont uitgeputte Franse parlementariërs, die een debat over drie dagen achter de rug hebben. Hiernaast: Logo van de Europese Militaire Staf (EUMS), de afdeling van de Europese Unie die zich bezighoudt met Europese militaire missies.

Terrorisme bespreken in de klas

Lesmateriaal TerInfo biedt hulp

Op maandag 18 maart 2019 opende Gökmen T. het vuur in de sneltram naar station Utrecht Centraal, ter hoogte van het 24 Oktoberplein. Omdat het aanvankelijk onduidelijk was of het om een schietincident ging of om een terroristische aanslag, nam de gemeente Utrecht vergaande maatregelen. Zo mochten kinderen en volwassenen de scholen en universiteit niet meer in of uit. Hoe moet een docent in zo'n situatie van spanning en schok de volgende dag het gesprek met zijn klas aangaan?

Bjorn Wansink is vakdidacticus geschiedenis en onderzoeker aan de Universiteit Utrecht. **Beatrice de Graaf** is hoogleraar Internationale Betrekkingen aan de Universiteit Utrecht.

Het project TerInfo geeft docenten – in het primair en voortgezet onderwijs en het mbo – handvatten om dergelijke heftige manifestaties van terrorisme en politiek geweld in de klas bespreekbaar te maken. Initiatiefneemster is hoogleraar Beatrice de Graaf die samen met experts van de Universiteit Utrecht een educatief programma in de vorm van een interactieve website is gestart. Door het bieden van feitelijke kennis, historische context en pedagogische handvatten probeert TerInfo bij te dragen aan de weerbaarheid van kinderen ten aanzien van terrorisme, extremisme en radicalisering. TerInfo richt zich op twee uitdagingen. Ten eerste concluderen we op basis van onderzoek dat ouders, docenten, opvoeders en beleidsmakers onderschatten wat kinderen al weten en op basis van eigen informatiebronnen en interpretatiekaders al aan kennis hebben ontwikkeld. Het blijkt dat leerlingen hun ideeën en opvattingen over

terrorisme vooral baseren op wat ze op internet vinden of op de televisie zien, om dat vervolgens met hun vrienden en medescholieren op straat en het schoolplein verder te bespreken en interpreteren.^{1,2} (Dit kun je vergelijken met de manier waarop kinderen 'op straat' seksuele voorlichting oppikken.)

Een tweede uitdaging betreft het politieke en sensitieve gehalte van het onderwerp terrorisme. Dat maakt het vooral voor docenten erg ingewikkeld om het onderwerp te bespreken in de klas. Zo geeft een deel van de docenten na de schietpartij in Utrecht aan dat ze zelf worstelen met het onderwerp en dat ze zoeken naar pedagogisch verantwoorde kaders om kinderen te ondersteunen en onderwijzen op gebied van terrorisme en politiek geweld.³ Uit onderzoek blijkt dat zes op de tien jongeren vinden dat er op hun school niet goed wordt uitgelegd waarom en door wie terroristische aanslagen worden gepleegd.⁴

1 Jørgensen, B. F., Skarstein, D., & Schultz, J. H. (2015). Trying to understand the extreme: school children's narratives of the mass killings in Norway July 22, 2011. *Psychology research and behavior management*, 8, 51.

2 Kapitein, R. (2019). Discussing Terrorism with Dutch Primary-School Children. Master thesis Utrecht University.

3 Berghuis, E. (2019). Opvattingen en het handelen van leerkrachten in het basisonderwijs omtrent het bespreken van terrorisme met leerlingen. Master thesis Utrecht University.

4 Lobosco, R. (2016). Praten over terrorisme. *Human*.

5 Greenberg, J., Solomon, S., & Pyszczynski, T. (1997). Terror management theory of self-esteem and cultural worldviews: Empirical assessments and conceptual refinements. In *Advances in experimental social psychology* (Vol. 29, pp. 61-139). Academic Press.

De noodzaak van historische context

Wij stellen dat pedagogisch verantwoorde en ingebedde kennisoverdracht over terrorisme jongeren weerbaarder kan maken en polarisatie in de klas en samenleving kan tegengaan. Onderzoekers hebben aangetoond dat wanneer jongeren worden geconfronteerd met beelden van dood en ellende – dus ook van terroristische incidenten – er een bepaald effect in werking treedt. Zij noemen dat het *mortality salience effect*.⁵ Dat effect houdt in dat beelden van onverwachte incidenten en aanslagen mensen confronteren met hun eigen onveiligheid en sterfelijkheid. Dat maakt ze niet direct banger, maar wel onzekerder, en eerder geneigd terug te grijpen op snelle, simpele duidingskaders, op argumenten en opvattingen die hen houvast bieden. Voor jongeren geldt nog meer dat ze onder invloed van dit soort heftig en schokkend nieuws zoeken naar kaders van geborgenheid en veiligheid, en dat is dikwijls in de eigen groep. Dit betekent dat jongeren zich enerzijds sterker zullen vastklampen aan mensen en ideeën uit hun groep, maar ze zullen zich anderzijds ook negatiever en vijandiger gaan opstellen jegens de gepercipieerde *out group*, de ‘anderen’.

Het gevolg van dit *mortality salience effect* is dus dat mensen, en jongeren (voor kortere of langere duur) meer in lijnen van antagonisme gaan denken en dat polarisatie in de klas kan worden aangewakkerd. Dit effect verklaart ook waarom een discussie in de klas over terrorisme de sociaal culturele of etnische scheidslijnen in de klas kan versterken en sterke emotionele reacties teweeg kan brengen bij leerlingen en docent.⁶

Bij het bespreken van terrorisme – een politiek beladen en normatief onderwerp – is kennis en context kennis cruciaal. We gaan uit van het gegeven dat narratieven onze basale cognitieve *tools* zijn, waarmee we ons denken en redeneren over de wereld om ons heen vormgeven.⁷ Juist in situaties van schok en afgrijzen, bijvoorbeeld nadat nieuws over een aanslag naar buiten komt, bieden narratieve structuren houvast en coherentie. Mensen zijn verhalenvertellers en het helpt, wanneer je een kader hebt, om te interpreteren wat er om ons heen gebeurt, om onverwachte en akelige gebeurtenissen een plek te geven. Geschiedenis biedt zo'n kader.

Historische significantie

Alleen komen leerlingen niet altijd met de soort geschiedkundige narratieven die hun docenten wensen. De betekenistoekenning kan omstreden zijn. Want het verhaal voldoet niet altijd aan de academische principes van methodologische nauwgezetheid, multicausaliteit, bronnenkritiek et cetera. De vraag is dus welke criteria de kinderen, maar ook wijzelf hanteren om iets als historisch relevant aan te duiden, of significant, of die

Bloemen in Stockholm na de terroristische aanslag in 2017. Foto: Frankie Fouganthin.

criteria expliciet gemaakt kunnen worden en of er over die criteria een gesprek mogelijk kan zijn. Dat zijn dikwijls criteria, die nadrukkelijk niet direct met historisch denken te maken hebben, maar die andere functies van geschiedkundige betekenis vervullen – namelijk die van zingeving,

‘Beelden van onverwachte incidenten en aanslagen confronteren mensen met hun eigen onveiligheid en sterfelijkheid’

identiteit, houvast. Het gaat om resonantie van gebeurtenissen met overtuigingen van jezelf, om relevantie voor de groep waartoe je behoort, om relevantie van een gebeurtenis omdat het iets onthult in je eigen leven, omdat het patronen blootlegt en zaken onthult die veranderingen voor de toekomst voorstelbaar en mogelijk maken.⁸ Het is belangrijk voor docenten om expliciet aandacht te geven aan de relatie tussen algemeen wetenschappelijke kennis over terrorisme, en dat wat voor kinderen significant en relevant is. Dit kan een docent doen door het narratief van de leerlingen in een breder narratief over de longitudinale ontwikkeling van terrorisme te plaatsen. Op deze manier kan een docent vasthouden aan multiperspectiviteit – iedereen mag zijn verhaal doen en mening geven – maar die perspectieven dienen vervolgens wel in een breder, historiserend kader geplaatst te worden. Door terrorisme en radicalisering niet in absolute termen te definiëren, maar in te bedden in een historiserend narratief, kan een docent leerlingen zelf grip geven op het onrustige en onzekere heden. Omdat deze kennis over terrorisme voor docenten niet zomaar voor beschikbaar was, is TerInfo opgericht. Op de website vinden docenten veel feitelijke informatie over wat terrorisme is en beschrijvingen van terroristische groeperingen, maar ook hele praktische lesplannen om gelijk toe te passen in de les. ▶

⁶ Wansink, B., Patist, J., Zuiker, I., Savenije, G., & Janssenswillen, P. (2019). Confronting conflicts: history teachers' reactions to spontaneous controversial remarks. *Teaching history*, London, (175), 68-75.

⁷ Casebeer, W. D., & Russell, J. A. (2005). *Storytelling and terrorism: Towards a comprehensive counter-narrative strategy*. NAVAL postgraduate school Monterey Ca Center for Contemporary Conflict.

⁸ Graaf, B.A. de (2019). *De kunst van het weglaten. Hoe het geschieddidactische concept van 'historische significantie' historisch onderzoek verder kan brengen*. Openingslezing op het KNHG-congres 'Uitsluiting, stilte en taboe in de geschiedenis', 30 november 2018, Haarlem. Gepubliceerd op 10 januari 2019, www.historici.nl.

Praktische hulp: hoe dan wel?

Naast deze structurele informatie, stelt TerInfo zich ook als doel docenten snel te informeren als er aanslagen worden gepleegd die grote maatschappelijke impact hebben. Zo maakte het TerInfo team op dezelfde dag dat de aanslag werd gepleegd in Utrecht een lesbrief voor docenten die ze de volgende morgen konden gebruiken in de klas. In de deze lesbrief stonden enkele praktische aanbevelingen en tips.⁹ Ook die tips zijn ingebed in ons bredere historische kader.

Vragen aan jezelf

Om een lesgesprek over terrorisme op een goede manier te laten verlopen, is het van belang dat de docent eerst naar zichzelf kijkt. Docent zouden zich van tevoren de volgende vragen kunnen stellen:

- Wat is mijn eigen mening over het onderwerp?
- In hoeverre ga ik deze mening delen met de leerlingen?
- Welke emoties spelen er bij mijzelf als het gaat om dit onderwerp?
- Hoe kan ik deze emoties reguleren tijdens de discussie?
- Wat weet ik over de verschillende perspectieven binnen het onderwerp?
- Welke verschillende perspectieven leven onder mijn leerlingen?
- Hoe zorg ik ervoor dat ik een open houding heb en betrokken ben in de leefwereld van de leerlingen?

Een belangrijk uitgangspunt om in gedachten te houden is waarom terrorisme een controversieel onderwerp is. Er zijn verschillende opvattingen, meningen, verklaringen voor terrorisme, en die kunnen verschillen tussen leerlingen onderling, of tussen leerlingen en de docent. Het is aan de docent om niet op die tegenstellingen te focussen maar ze naast elkaar te zetten en niet meteen te veroordelen. Als dit lukt, kan de docent met de groep op zoek naar overeenkomsten en gemeenschappelijke uitgangspunten die de leerlingen met elkaar delen en die de groep juist verbindt. De rol van de docent is het faciliteren van het gesprek in de klas, het aanreiken van kennis en inzichten waarmee opmerkingen in perspectief geplaatst kunnen worden, en de leerlingen onderling te laten discussiëren. De docent zal daarbij luisteren naar de leerlingen en probeert

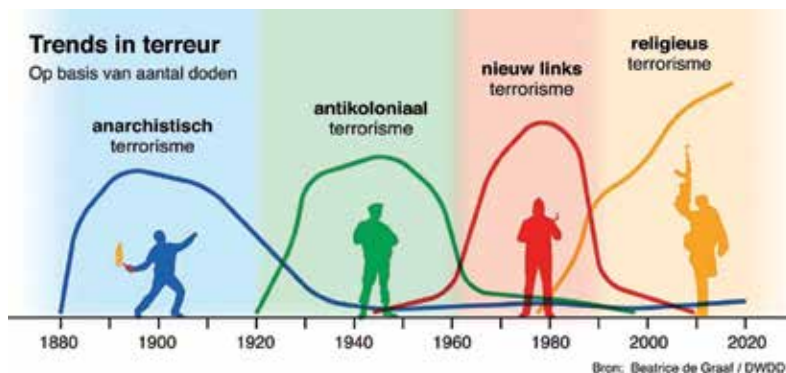
achterliggende bezorgdheden te achterhalen. Tegelijkertijd beroept TerInfo zich nadrukkelijk op het kader van de democratische rechtsstaat. Dat betekent dat alles gezegd mag worden, maar dat er daarna wel duidelijk gemaakt moet worden dat er grenzen aan meningen zijn die doorslaan in ongewenste uitspraken – discriminerende, beledigende of haatzaaiende bijvoorbeeld.

Tips bij het voeren van een gesprek

- Benadruk waarom het bespreken van dit incident belangrijk is (zoals meer grip krijgen op wat er is gebeurd, van elkaars perspectief leren).
- Bied ruimte voor verschillende meningen en opvattingen.
- Zoek wel naar een overkoepelend, bij voorkeur historisch kader, waarin de meningen geplaatst kunnen worden (de golventheorie van terrorisme bijvoorbeeld).
- Voer het gesprek vanuit de belevingswereld en het taalniveau van de leerlingen.
- Bevraag controversiële meningen door de leerlingen centraal te stellen, dat wil zeggen de leerlingen zelf bevragen, op onderzoek uit laten gaan en te spiegelen.
- Speel bij heftige uitingen niet op de persoon maar op de inhoud van de uitspraak.
- Corrigeer feitelijke onjuistheden als deze een belangrijke rol spelen in de discussie.
- Leg uit waarom er verschillende perspectieven en wereldbeelden bestaan: afhankelijk van hoe je ergens naar kijkt (perspectief), ziet het er anders uit – wat niet wil zeggen dat er geen overkoepelend, feitelijk kader is!

Omgaan met angst

Een belangrijke en emotionele vraag die leerlingen vaak hebben na een aanslag is hoe bang ze moeten zijn voor terrorisme. Om docenten te helpen die vraag te beantwoorden bieden we kennis aan vanuit drie perspectieven: historisch, statistisch en psychologisch. Het historische antwoord op vragen van bange kinderen is eigenlijk heel eenvoudig en kernachtig: terrorisme komt en gaat in golven (zie afbeelding). Hoewel niet te voorspellen valt wanneer een bepaalde golf van terroristische aanslagen voorbij zal zijn, ligt het in lijn der verwachting dat na een periode van aanslagen een afname van geweld zal volgen. Tegenwoordig zitten we in de zogeheten 'vierde golf' van terroristisch geweld. Sinds het einde van de jaren negentig neemt de totale hoeveelheid aanslagen toe en vallen er per aanslag meer dodelijke slachtoffers. Het is dus niet gek dat veel mensen bang zijn voor terroristische aanslagen. Vanaf 2005, en zeker

na 2015, zien we weer een afname van het aantal incidenten en slachtoffers. Tegelijkertijd hangt de omvang en intensiteit van de golf ook af van onze eigen activiteiten en reacties erop: van de overheid, van de veiligheidsdiensten en vanuit de samenleving zelf. Iedereen kan dus een rol spelen in het proberen te matigen van de golf van terrorisme, ook jonge kinderen – die boodschap is belangrijk om mee te geven.

Niet de grootste dreiging

Statistisch gezien is terrorisme bij lange na niet de grootste dreiging voor de open samenleving. Tussen 2000 en 2015 stierven in totaal vijftien Nederlanders door aanslagen: Pim Fortuyn, Theo van Gogh, de zeven slachtoffers bij de aanslagen in Apeldoorn en de zes slachtoffers in Alphen aan den Rijn (dat is inclusief de beide daders van die laatste twee aanslagen). Van deze aanslagen geldt alleen de aanslag op Theo van Gogh als een terroristische aanslag. De politieke moord op Pim Fortuyn viel in de periode voordat er terrorismewetgeving was. Die andere slachtoffers, in Apeldoorn en in Alphen, vielen bij aanslagen die niet als terroristisch werden gekwalificeerd omdat er geen informatie over de motieven van de dader was. Kortom, statistisch gezien is er nog steeds weinig kans om slachtoffer te worden van terrorisme. In het gesprek met kinderen en jongeren is het zaak om henzelf statistische grafieken te laten interpreteren en zo een rationele grip op emotionele materie te krijgen.

Terroristen willen dat wij bang zijn. Zij hebben tot doel om een gevoel van angst en kwetsbaarheid te veroorzaken bij hun tegenstanders.

Terroristen gebruiken gewelddadige middelen om die angst verder te verspreiden en te vergroten. Niet alleen ooggetuigen, maar de hele samenleving is het beoogde doelwit, het publiek van een terroristische aanslag. De aandacht van media na een aanslag speelt daarom een grote rol in het bieden van een podium aan terroristen. Vanuit die optiek is het zo belangrijk dat docenten met jongeren praten over angst, en trachten die – terechte – angst te kanaliseren en te controleren. Terroristen willen de polarisatie en de ongefundeerde zwart-wittestellingen in de samenleving aanwakkeren, om meer aanhang te genereren en radicalisering aan te drijven. Ongefundeerde meningen versterken dat proces. Het helpt dan ook, en het is zelfs noodzakelijk, om alle feiten op een rij te zetten en niet in paniek te raken.

Het lesmateriaal

De website TerInfo is beschikbaar voor abonnees. Het project is nog niet landelijk zichtbaar, want het zit nog in de pilotfase. In 2020 zal TerInfo landelijk geopend worden. Inmiddels werken er twintig verschillende scholen in en rond Utrecht mee. Mocht u, of uw school, interesse hebben, de website willen bekijken of er zelf mee aan de slag willen gaan, dan bent u welkom om de projectsecretaris Nicolette Moors te mailen: ter-info@uu.nl. Zij kan u dan de inlogcode van de site sturen en eventueel een afspraak maken. ■

Met medewerking van Nikki Sterkenburg, projectleider TerInfo en radicaliseringsdeskundige en Nicolette Moors, projectsecretaris TerInfo.

Kopie nummer 16

Een 'lunchbespreking' aan de Wannsee

Op 20 januari 1942 kwamen in Villa Marlier aan de Wannsee bij Berlijn vijftien kopstukken van de SS en van verschillende rijksministeries bijeen voor een gezamenlijke bespreking van het 'Jodenvraagstuk'. Welke plaats krijgt deze bespreking in een denkbeeldige canon van de Holocaust?

Kleio gaat wat dieper in op de verplichte voorbeelden. Met behulp van deze achtergrondinformatie kunt u uw leerlingen nog beter voorbereiden op de examenstof. Een serie om te bewaren dus. Dit artikel geeft achtergrondinformatie bij het verplichte voorbeeld *Wannseeconferentie (1942)*.

Hans Vermeer is redacteur van *Kleio*.

De bekendste deelnemer en tevens organisator en voorzitter van de vergadering was Reinhard Heydrich, de hoogste Duitse bestuurder van het protectoraat Bohemen-Moldavië en beoogd opvolger van Hitler. De notulen werden verzorgd door Adolf Eichmann, de man die in 1962 in Jeruzalem veroordeeld werd tot de strop voor zijn aandeel in de Holocaust.

De bijeenkomst aan de Wannsee verdient eigenlijk niet de benaming 'conferentie'. Een betere typering is 'lunchbespreking', omdat het een bijeenkomst betrof die nog geen twee uur duurde en waarop de grootste namen als Hitler en Göring ontbraken. Bovendien beperkte de rol van de deelnemers zich vooral tot het aanhoren van een monoloog van Heydrich.

Maar in een canon van de Holocaust moet deze bespreking zeker een plaats krijgen naast bijvoorbeeld vensters als *Neurenberger Rassenwetten* (1935) en de *Kristallnacht* (1938). Al zou het een misvatting zijn om dit venster dan te zien als het moment waarop het uiteindelijke lot van de Joden werd bezegeld. Die stap naar genocide was al veel

eerder gezet, wat wel blijkt uit de start van de bouw van het vernietigingskamp Belzec in oktober 1941. Het belang van deze bijeenkomst zit niet in de bespreking zelf, maar in de opgedoken notulen ervan. Die vormen namelijk een hard bewijs voor het feit dat de politieke bovenlaag wel op de hoogte was van het officiële regeringsstandpunt wat betreft de genocide op de Joden. Hiermee is de later zoveel gehoorde doodoener 'ich habe es nicht gewusst' binnen die kringen onderuitgehaald. Daarom zou een eventueel venster binnen een Holocaust-canon beter de benaming *Wannsee-notulen* kunnen krijgen.

De nazi-ambtenarij

Dat gebrek aan harde bewijzen is terug te voeren op enkele typische kenmerken van het ambtelijke nazi-apparaat. Op de eerste plaats had dit de neiging om 'gründlich' te werk te gaan en alles officieel te registreren, te documenteren en te voorzien van een legitiem tintje. Je zou dus verwachten dat er volop documenten zijn die verantwoordelijken konden aanwijzen voor de gepleegde wandaden. Maar helaas werd die grondige werkwijze tegen het einde van de oorlog ook toegepast bij de vernietiging van al die belastende documenten. Bovendien stelde de ambtenarij de officiële stukken bij voorkeur op in eufemistische taal, zeker waar het de genocide op de Joden betrof. Zo werd nooit gesproken over doden of moorden maar over het geven van een 'Sonderbehandlung', en werd de genocide omschreven als de 'Endlösung der Judenfrage'.

Villa Marlier aan de Wannsee waar de conferentie in 1942 werd gehouden.

De notulen van de Wannseeconferentie getuigen van deze werkwijze van de ambtenarij: ze zijn nauwkeurig en grondig opgesteld in eufemistisch taalgebruik. Maar zelfs ondanks die verhullende taal is hierin duidelijk te lezen welk lot de Joden uiteindelijk te wachten stond.

Heydrich opende de bespreking met een uitvoerig overzicht van de 'Joodse emigratie' vanaf 1933. Het uiteindelijke lot, de volledige uitroeiing van de Joodse bevolking, hoorde bij aanvang van de oorlog namelijk nog niet tot de opties voor het 'oplossen van het Jodenvraagstuk'. Het genocideplan ontstond geleidelijk en de opties werden bepaald door het verloop van de oorlog.

In de jaren dertig waren alleen de Joden in eigen land (en na de *Anschluss* ook de Joodse bevolking in Oostenrijk) het slachtoffer van het regime. Dat probeerde hen op allerlei manieren zo ver te krijgen dat ze 'vrijwillig' het land zouden verlaten, met achterlating van geld en goederen. Daarbij werd een combinatie toegepast van geweld, buiten de wet stellen en beroepsverboden. De Neurenberger Rassenwetten uit 1935 vormden de legitimering voor die uitsluiting en voor uitwassen als de Kristallnacht. Ook waren er al plannen om Joden gedwongen te laten emigreren. Daartoe bracht Adolf Eichmann zelfs een bezoek aan het Engelse mandaatgebied Palestina om de mogelijkheden te bekijken. Maar hij zag daar al snel van af omdat hij geen Joodse staat wenste te creëren die als vanzelfsprekend een vijand van het Derde Rijk zou worden.

In 1939 stelde diezelfde Eichmann voor om alle Duitse Joden te deporteren naar het Lublin-district, een onherbergzaam gebied in het intussen bezette Polen. Door dit zogenaamde Nisko- en Lublin-plan zou een Joodse staat moeten ontstaan onder Duits bestuur. We moeten daarbij niet vergeten dat het antisemitisme wijdverbreid was en zeker geen typisch Duits fenomeen. In 1937 stuurde bijvoorbeeld de Poolse regering een commissie naar Madagaskar om te kijken of het mogelijk was om daar 'hun' Joden

naartoe te deporteren. Dat Madagaskar-plan stamde trouwens weer van Theodor Herzl – de grondlegger van het zionisme – die dat in een roman als mogelijkheid aankaartte.

In 1940 kwam dit Madagaskar-plan weer onder de aandacht van de politieke kopstukken in Duitsland en vatte men het plan op om geleidelijk alle Europese Joden daarheen te deporteren. Maar Madagaskar was een Franse kolonie en viel onder de soevereiniteit van Vichy-Frankrijk en Pétain torpedeerde dit plan. In 1941 zagen de nazi's ervan af en groeide bij de politieke kopstukken het plan om de Joden fysiek te vernietigen.

Tot dan toe waren in Polen en Rusland de Joden verzameld in getto's ('Joodse woonwijken' volgens de ambtenarij) met het idee om hen later verder richting het oosten te transporteren. Maar door de uitbreiding ►

Boven: Joden moeten gedwongen verhuizen naar het Joodse getto in Łódź. Foto: Joods Historisch Onderzoeksinstituut van Polen. Hiernaast: Reinhard Heydrich, de beul van Praag, was initiator en voorzitter van de conferentie. Foto gemaakt in 1940 door Heinrich Hoffmann, later ingekleurd. Bron: Bundesarchiv.

Een tabelletje dat bij de notulen van de Wannseeconferentie is gevoegd met daarop samengevat het 'Jodenvraagstuk'. Met als beoogde 'eindoplossing' het resultaat zoals dat achter Estland te lezen valt.

van de oorlog vanaf 1940 werd (gedwongen) migratie en deportatie van mensen steeds moeilijker, zowel geografisch als logistiek. Over het lot van Joden die werden vervoerd naar het verre oosten werd zelden in duidelijke bewoordingen gesproken en vaak werden hierbij woorden als 'evacuëren' en 'werkkamp' gebruikt. Maar een duidelijk antwoord vinden we wel in de notulen van de Wannseeconferentie.

Legitiem tintje

Voor 1947 zou de conferentie aan de Wannsee niet zijn genoemd als een mogelijk venster binnen een Holocaust-canon. Maar in dat jaar dook kopie nummer 16 (van de 30) van deze bijeenkomst op. Dit schrijven vormt een van de zeldzame bewijzen dat de politieke bovenlaag en de ambtenarij wel degelijk op de hoogte waren van het uiteindelijke lot van de Joden en dat er sprake was van een officiële vernietigingspolitiek.

'Dit schrijven vormt een van de zeldzame bewijzen dat de politieke bovenlaag en de ambtenarij wel degelijk op de hoogte waren van het uiteindelijke lot van de Joden en dat er sprake was van een officiële vernietigingspolitiek'

De notulen zijn een expliciet voorbeeld van ambtelijk naziwerk. Een groot deel van de bijeenkomst is Heydrich namelijk bezig om aan de behandeling van de Joden een legitiem tintje te geven. Hij verdeelt de groep in verschillende categorieën die ieder een eigen 'behandeling' zouden gaan krijgen. Zo zouden half-Joden worden gesteriliseerd en gedecoreerde Eerste Wereldoorlog-veteranen naar Theresienstadt worden vervoerd. En volbloed Joden, die wachtte een speciale behandeling waar Heydrich behoorlijk duidelijk over was.

'In grote arbeidscolonnes, gescheiden naar geslacht, worden de Joden die in staat zijn om te werken naar die plaatsen gebracht (lees: in de bezette oostelijke gebieden, hv) en ingezet bij de aanleg van wegen, waarbij zonder twijfel een groot deel op natuurlijke wijze zal uitvallen. Het deel dat tenslotte eventueel overblijft moet – daar het hier ongetwijfeld om het deel met de meeste weerstand gaat – dienovereenkomstig worden behandeld, daar dit een natuurlijke selectie vertegenwoordigt die bij vrijlating als de kiem van een nieuwe Joodse samenleving dient te worden beschouwd.'

Oftewel: Joden zouden zich dood moeten werken, en de overlevenden zouden alsnog worden omgebracht om gevaren in de toekomst te voorkomen. Daarmee kunnen deze notulen in één venster geplaatst worden met de beruchte bandopname van de Poznan-toespraak van Himmler van 4 april

Land	Zahl
A. Altreich	151.000
Danmark	43.700
Ostgebiete	420.000
Generalgouvernement	2.284.000
Bialystok	400.000
Protectorat Böhmen und Mähren	74.200
Estland - judenfrei -	
Lettland	3.500
Litauen	34.000
Belgien	43.000
Dänemark	5.800
Frankreich / Besetztes Gebiet	165.000
Unbesetztes Gebiet	700.000
Griechenland	69.600
Niederlande	160.800
Norwegen	1.300
B. Bulgarien	48.000
England	330.000
Finnland	2.300
Irland	4.000
Italien einschl. Sardinien	50.000
Albanien	200
Kroatien	40.000
Portugal	3.000
Rumänien einschl. Bessarabien	342.000
Schweden	8.000
Schweiz	10.000
Serbien	10.000
Slowakei	88.000
Spanien	6.000
Türkei (europ. Teil)	59.500
Ungarn	742.800
UdSSR	5.000.000
Ukraine	2.994.664
Weißrussland russ.-schl. Bialystok	446.484
Zusammen: über	11.000.000

1943. Himmler gaf die toespraak voor een groep SS-Gruppenführers. Een toespraak waarin hij zonder omwegen spreekt over het succes van de *Ausrottung* van de Joden en de SS complimenteert met het succes van dit 'mentaal zo zware karwei' in de volgende bewoordingen:

'De meesten van jullie weten wat het betekent als er honderd lijken bij elkaar liggen, als er vijfhonderd liggen of als er duizend liggen. En dit doorstaan te hebben, en daarbij – afgezien van tijdelijke menselijke zwakten – fatsoenlijk gebleven te zijn, heeft ons hard gemaakt en is een nooit genoemd en nooit te noemen ereteken.'

De Wannsee-notulen en de Poznan-opname hebben de nazi-Gründlichkeit tijdens de oorlog wel overleefd, en vormen samen bewijs dat er sprake was van een officiële staatspolitiek die gericht was op de genocide op de Joodse bevolking. ■

Bronnen

www.deathcamps.org/reinhard/wannsee - website waarop de notulen van de bijeenkomst te lezen zijn.

<https://youtu.be/iH0naJnANDo> - video (duur: 24:38) met een 'buscollege' van Willem Melching over de bijeenkomst.

isgeschiedenis.nl/nieuws/wannseeconferentie-het-joodse-lot-bezegeld - website met informatie over de bijeenkomst.

Reformatisch Dagblad, 19 januari 2012, 'Wannseeconferentie voltooid antisemitische terreur'.

Een Zwarte Dood

De pest als hoofdrolspeler in de game *A Plague Tale*

Het wordt gezien als een van de grootste humanitaire rampen uit de geschiedenis van Europa: de Zwarte Dood. De pest werd in 1347 door Genuese koopvaardijsschepen aan land gebracht, met dodelijke gevolgen. De pandemie kreeg heel Europa in zijn greep. De makers van de game *A Plague Tale* gebruikten dit door de pest geteisterde landschap als het grimmige decor voor een donker verhaal. Hoofdrolspelers Amicia en Hugo proberen de dood te ontlopen.

In de herfst van 1347 voeren Genuese koopvaardijsschepen de haven van Messina op Sicilië binnen. De schepen waren afkomstig van de havenstad Kaffa aan de Zwarte Zee in de Krim. De zeelieden waren levende doden en brachten de Zwarte Dood onbewust naar Europa, waarna de drukke Siciliaanse haven de geboorteplaats van de pest werd. De besmette vlooiën die op de ratten zaten – als verstekelingen in de buiken van de galeien meegevoerd – verspreidden vanaf deze handelsplaats de plaag over de kusten van de Middellandse Zee. In de weken daarna meerden er meer koopvaardijsschepen aan, ook afkomstig van de handelsposten van Zwarte-Zee-kusten, die de plaag verder verspreidden.

In de jaren die volgden werd de ziekte naar elke uithoek van het continent gebracht. De triomftocht van de pestilentie door Europa is duidelijk te volgen: in de zomer van 1348 bereikte de ziekte het hart van middeleeuws Europa, waarna ze naar het noorden trok en via Scandinavië in 1350 Rusland bereikte. In sommige gebieden deed de pest haar dodelijke werk binnen een paar maanden en verdween daarna weer. Behalve in de grotere steden, waar de ziekte zich in de dichtbevolkte gebieden nestelde en gedurende de winter in hevigheid afnam om in de lente de kop weer op te steken. Door de mobiliteit van de Europese reizigers, handelaars, soldaten en pelgrims werd de Zwarte Dood een epidemie. Dunbevolkte gebieden werden net zo hard getroffen door de plaag als de metropolen Londen, Parijs, Venetië en Florence, want de dood maakte geen onderscheid tussen burger, burggraaf of boer. Slechts enkele steden bleven gespaard van de invasie van de Zwarte Dood.

*Zwart is ook de kleur van de kroniek van Amicia en Hugo de Rune. De game *A Plague Tale* vertelt het grimmige verhaal van een broer en een zus die op de vlucht slaan voor de inquisitie in een van de donkerste periodes van de geschiedenis. Amicia en Hugo zwerven in de herfst van 1348 door het achterland van Carcassonne dat*

*getekend is door de slagvelden van de Honderdjarige oorlog en getroffen door de Zwarte Dood. De ziekte verspreidde zich in het voorjaar van 1348 door Zuid-Frankrijk. De vlooiën en ratten als dragers van de dood bereikten de steden en dorpen die Amicia en Hugo zouden aandoen. Er ontstonden spooksteden en uitgestorven landschappen waarin de meeste levenden huis en haard hadden verlaten uit angst voor de dood. Amicia en Hugo bereiken in hoofdstuk 2 van *A Plague Tale* zo'n getroffen stad. Via de handelsweg die naar het dorp loopt of de rivier die langs de stadsmuren meandert en de stad van drinkwater voorziet, is de pest nog maar net gearriveerd in de stad. De paarden staan nog in de stallen, kippen scharrelen rond en boven de stad is rook zichtbaar die wijst op de aanwezigheid van mensen. De markt naast de stadspoort is echter verlaten. De kramen zijn onbemand en de handelswaar – vlees, vis en fruit – is achtergelaten en ligt te rotten in de herfstzon.*

Memento mori

De pest liet diepe sporen achter. Ze was snel, onvermijdelijk en onbegrijpelijk. Een groot deel van de bevolking bezweek aan de gevolgen. Ooggetuige Jean Froissart schatte het sterftecijfer op een derde van de Europese bevolking, maar deze schatting was ontleend aan een Bijbels voorbeeld uit Openbaring. De werkelijkheid was grimmiger: ▶

Daan van Leeuwen is redacteur van Kleio.

Alle afbeeldingen zijn screenshots uit *A Plague Tale* door Asobo Studio.

contemporaine schattingen van het aantal doden ligt rond de zestig procent voor het gehele continent. Het sterftcijfer varieerde enorm per regio, want soms bleef het slechts bij een vijfde deel van de bevolking, terwijl een ander dorp totaal uitgestorven kon zijn. Huis en haard werden verlaten uit angst voor de epidemie. Mensen raakten op drift, vluchtend voor een onbekende ziekte. Zo doopte de pest hele dorpen en steden om in spooksteden. Giovanni Boccaccio schreef erover in zijn verzameling novellen *Decamerone*, waarin zeven vrouwen en drie mannen proberen uit het geteisterde Florence te komen.

‘De dood kon zo snel toeslaan dat er in de grote steden binnen een paar maanden tienduizenden pestlijders naar het hiernamaals gingen’

Alhoewel de Zwarte Dood geen onderscheid maakte tussen arm en rijk, bedelaar of edelman, waren de steden met hun dichtere bevolking en intensievere contacten met de buitenwereld kwetsbaarder dan de plattelandsdorpen. De handelscontacten, karavanen, de smalle steegjes, openbare wasplaatsen, het gebrek aan goede hygiëne; het droeg allemaal bij aan hun kwetsbaarheid. De dood kon zo snel toeslaan dat er in de grote steden binnen een paar maanden tienduizenden pestlijders naar het hiernamaals gingen. In andere steden was het aantal slachtoffers zo groot dat de mensen die de doden moesten begraven de vraag niet meer aankonden en de overledenen op straat en in hun huizen lieten liggen. In Bordeaux was men zo wanhopig door het sterftcijfer dat een doorgedraaide burgemeester de haven in brand liet steken om de epidemie tegen te houden. Uiteindelijk zou naast de haven ook een deel van de stad in de as worden gelegd, omdat het vuur, net als de Zwarte Dood, ontembaar bleek.

A Plague Tale: Innocence

Aquitanië, 1348. Zus en broer Amicia en Hugo de Rune zijn op de vlucht. Op de vlucht voor de inquisitie die graag achter het grote geheim van de jonge Hugo wil komen. Zwerfend door de velden, steden en bergen tussen Bordeaux en Carcassonne proberen ze niet alleen de mannen van de bisschop te ontlopen, maar krijgen ze ook te maken met de Honderdjarige Oorlog, de Zwarte Dood en grote zwermen ratten. Ze beleven een donker avontuur in donkere tijden.

A Plague Tale: Innocence is een griezelige *story-driven game* die door zijn zwarte randjes alleen gespeeld kan worden in de bovenbouw of met studenten. Qua *storytelling* lijkt de game op *The Last of Us*, een prijswinnende game waarin ook de omgeving een belangrijke rol speelt in het verhaal. *A Plague Tale* leent zich daarom goed om de grilligheid van het tijdvak te laten zien.

A Plague Tale: Innocence is te verkrijgen voor PlayStation, Xbox One en pc. Leeftijdadvies: 17+. aplague tale.com

Onwetend over hoe de pestilentie in de stad heeft huisgehouden lopen Amicia en Hugo onder de stadspoort door, zich afvragend waarom geen levende ziel zich op straat begeeft. De houten luiken van de ramen zijn dicht en werkplaatsen zijn ogenschijnlijk gesloten. Net als bij de marktkramen buiten de stadspoort zijn sommige winkels halsoverkop verlaten door hun eigenaren. Hun handelswaar is achteloos achtergelaten. Aan het einde van de straat zien ze twee vrouwen. Op het moment dat broer en zus naar ze toe rennen, verdwijnen ze in hun huizen, de luiken van de ramen slaan dicht en de deuren gaan op slot. Wanneer Amicia en Hugo verderop in het stadje door de smalle stegen zwerfen op zoek naar iemand die ze kan helpen, horen ze achter een gesloten deur een gesprek tussen een man en vrouw. De vrouw wil graag weg uit de stad, zodat ze de Zwarte Dood kunnen ontlopen. De man wil blijven en afwachten tot de pest is overgewaaid. Als verderop in de straat geschilderde witte kruizen op de deuren van de huizen zichtbaar worden, is het voor Amicia duidelijk dat de pest hier al zijn littekens heeft achtergelaten. De kruizen zijn het symbool van de dood. Achter de gesloten wit-bekladde deuren liggen de besmette lichamen met zwarte plekken in armholtes en in de nek. De gehele straat is voorzien van witte kruizen. Op het plein stuit Hugo op de asresten van in brand gestoken meubelen.

Zondebok

In tijden van zulke rampspoed als een pestepidemie richt men zich meestal tot God. Deze plaag van Bijbelse proporties moest wel komen door

Gods toorn. Een wetenschappelijke verklaring voor de verspreiding van de Zwarte Dood kwam er niet, ook niet van de gerenommeerde medische faculteit van Parijs die van de Franse koning Filips VI de opdracht kreeg om de oorzaak uit te zoeken nadat hij zijn eigen vrouw verloor aan de pest. De ziekte dreef de spot met het vermogen van de mens over zijn eigen lot te beschikken en zette de artsen voor gek. Doktoren schreven het toe aan aardbevingen, bedorven lucht of de stand van de sterren. Het volk keerde zich tot God en ging de pestheiligen aanbidden om zichzelf te verlossen van het kwade. Ook zocht men uitvlucht in bijgeloof.

Als gevolg van het groot aantal doden verschenen er halfnaakte boetelingen in het straatbeeld. Als een processie van de dood trokken kastijdende flagellanten met gebed en gejammer van stad naar stad. Uiteindelijk werden deze excessen van flagellanten door de meeste stedelijke overheden verboden.

Een zondebok, zo meenden sommigen, zou voor verlossing zorgen. De Joodse gemeenschap werd als schuldige aangewezen. Ze werd beschuldigd van het vergiftigen van de waterbronnen. In heel Europa ontstonden klopjachten waarin Joden hardhandig werden verjaagd of zelfs compleet werden uitgeroeid. Er werden onder foltering bekentenissen afgedwongen en verspreid om een angstcultuur te ontwikkelen. Vele Joden werden zonder proces vervolgd en kwamen soms met honderden tegelijk op de brandstapel terecht. Zo ook in Bazel, waar zo'n zeventienhonderd Joden zonder enige vorm van proces levend werden verbrand in een huis dat speciaal voor de gelegenheid was gebouwd. Het voegt een extra zwarte bladzijde toe aan het hoofdstuk van de Zwarte Dood in het collectieve geheugen van middeleeuws Europa.

Het stadje waarin Amicia en Hugo terecht zijn gekomen in hoofdstuk 2 is duidelijk geteisterd door de pest. Ze zien rook die opstijgt vanaf het stadsplein. Terwijl Hugo zich afvraagt of er kermis is, vreest Amicia het ergste. Ze haasten zich door de smalle straatjes van het Aquitaanse stadje en rennen langs een anderhalf meter hoog standbeeld van een heilige. Het staat in een nis op een driesprong. Amicia en Hugo slaan er geen acht op, maar zou het een pestheilige kunnen zijn? Wellicht de heilige Antonius van Egypte, de patroonheilige tegen de pest? Of zou het de heilige Rochus van Montpellier zijn? Hij leefde eerder deze eeuw in Frankrijk en had pestlijders verzorgd.

Broer en zus De Rune snellen tussen de verlaten winkels en werkplaatsen door tot ze het stadsplein bereiken. Er is rumoer en onrust op het plein. De angst slaat Amicia om het hart. De rookwalmen komen niet van een kookvuur

op de kermis, ze zijn afkomstig van meerdere brandstapels. Eén stedeling is al tot op het bot verbrand. Het is een akelig gezicht. Een tweede brandstapel met een vrouwelijke stedeling kan elk moment worden aangestoken. Ze roept naar Amicia en Hugo dat ze op de vlucht moeten slaan en hulp moeten gaan halen. De beul keert zich om en roept op de twee jonge vreemdelingen te arresteren. Hij richt zich tot de toekijkende stedelingen en spreekt uit dat zij de pest naar de stad hebben gebracht. Amicia en Hugo worden in één klap tot zondebok gemaakt. Ze vluchten het plein af om de brandstapel te ontlopen. Gedurende het verhaal van A Plague Tale komt Amicia erachter dat er nog een reden is waarom er op ze wordt gejaagd. Hugo draagt namelijk een groot geheim met zich mee... ■

Bij dit artikel is een les gemaakt. Zie *Kleio in de klas* 'Historisch redeneren over de pest' op de volgende pagina.

Literatuur

O. Benedictow, *The Black Death, 1346-1353. The Complete History* (Woodbridge 2004).

M. Green (red.), 'Pandemic disease in the medieval world: Rethinking the Black Death', in: *The Medieval Globe Books 1* (2014).

M. Heirman, *De Zwarte Dood. Hoe de pest Europa veranderde* (Antwerpen 2018).

B. Hellemans, J. Raaijmakers, C. Van Rhijn, *Ooggetuigen van de middeleeuwen* (Amsterdam 2007).

L. Noordegraaf, G. Valk, *De gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen* (Amsterdam 1996).

B. Tuchman, *De waanzinnige veertiende eeuw* (Amsterdam 2018).

P. Ziegler, *The Black Death* (New York 2009).

Historisch redeneren over de pest

Serious gaming in de klas met *A Plague Tale*

Games bootsen steeds beter de historische werkelijkheid na. Ze worden zo realistisch dat ze ook goed in de klas gebruikt kunnen worden. De makers van *A Plague Tale* laten een door de pest geteisterd stadje in 1348 zien. Kunnen de leerlingen zich verplaatsen in de hoofdrolspelers en tegelijkertijd het verhaal in een historische context zetten? Met deze werkvorm komt de veertiende eeuw tot leven en leren de leerlingen beter historisch redeneren.

Daan van Leeuwen is redacteur van Kleio.

1 Idealiter spelen de leerlingen zelf het spel gedurende de les. U kunt er ook voor kiezen om van elk groepje één leerling te laten spelen totdat het screenshot is gevonden. Daarna is een leerling van een andere groepje aan de beurt. Games laten je namelijk leren door te doen, te ontdekken, puzzels zelf op te lossen.

2 Zie voor meer informatie over *serious gaming* ook P. Mannak, 'Games helpen met historisch redeneren', in: *Kleio 4* (2019), 18-20; J. van Kersavont & D. van Leeuwen, 'Middeleeuwen: Total War. Games zijn meer dan een decor voor geweld', in: *Kleio 2* (2019), 4-6.

3 Zie voor een examenvraag die goed aansluit bij dit voorbeeld: vwo cse 2014 tijdvak 1 – vraag 7 (pilot).

4 J. van Drie & C. van Boxtel, 'Historical Reasoning: Towards a Framework for Analyzing Students Reasoning about the Past', in: *Educational Psychology Review 20-2* (2008), 88; P. Mannak, 'Games helpen met historisch redeneren', in: *Kleio 4* (2019), 18-20.

Wat?

Een les waarin met een hoofdstuk uit de game *A Plague Tale* historisch redeneren wordt gestimuleerd met het onderwerp 'de pestepidemie van de veertiende eeuw'. In zes groepen gaat iedereen op zoek naar een screenshot uit het videospel. Zodra de leerlingen een screenshot vinden, beantwoorden ze een vraag die bij het thema van de afbeelding hoort. Er zitten visuele, tekstuele en conceptuele elementen in deze werkvorm.

Wie?

Bovenbouw havo en vwo.

Wanneer?

De les past goed bij het tijdvak van steden en staten (1000-1500) en kan gebruikt worden ter verdieping van één historisch onderwerp binnen het tijdvak of om op een alternatieve manier elementen uit het tijdvak te herhalen, bijvoorbeeld de kenmerkende aspecten. De les zou ook binnen een lessenreeks passen over de nieuwe context voor vwo 'Steden en burgers in de Lage Landen 1050-1700'.

Hoe lang?

Een lesuur van circa 50 minuten.

Hoe werkt het?

De les bij hoofdstuk 2 uit de game *A Plague Tale* bestaat uit vier fases die zich zes keer herhalen. Na een korte introductie op het onderwerp, de opdracht en het videospel kan de werkvorm beginnen. De klas wordt in zes tafelgroepen verdeeld en zo opgesteld dat de leerlingen het digibord goed kunnen zien en met elkaar kunnen overleggen. De docent of een leerling speelt het spel op het digibord en bestuurt de twee karakters Amicia en Hugo de Rune door hoofdstuk 2 van *A Plague Tale*.¹ In dit hoofdstuk arriveren zus en broer in de herfst van 1348 in een Frans stadje waar de pest is uitgebroken.

De vier fases zijn als volgt: **1.** De zes groepjes hebben allen een eigen screenshot uit het spel en mogen op elk moment het videospel stilleggen om het te vergelijken met hun eigen screenshot. Wanneer er een match is gevonden, ontvangen alle groepjes het betreffende screenshot dat ze toe mogen voegen aan hun werkblad. **2.** Een van de andere groepjes

heeft op het screenshot een tekstuele hint staan die bij het gevonden screenshot van het eerste groepje hoort. Kunnen zij de link leggen met het visuele beeld? Als de juiste combinatie is gemaakt, vullen alle teams de tekstuele hint in op het werkblad. **3.** De docent leest de historische vraag voor die bij het screenshot hoort, waarna alle groepjes in overleg gaan om een antwoord te formuleren. Ze noteren de vraag en het antwoord op het werkblad. De docent bespreekt klassikaal het antwoord. **4.** Optioneel: na de historische vraag kunnen de groepjes in overleg het juiste kenmerkende aspect koppelen aan het onderwerp van het screenshot en de historische vraag. Het gaat altijd om een kenmerkend aspect uit tijdvak 3 of 4. Op het werkblad is hiervoor een kolom toegevoegd.

'Het spel is zeer spannend, mysterieus en griezelig; leerlingen zitten op het puntje van hun stoel'

Na de vier fases wordt het videospel verder gespeeld tot het moment dat er een nieuw screenshot gevonden wordt waarna de vier fases weer worden doorlopen. *A Plague Tale* is een *story driven* game waardoor het doorlopen van het spel zeer spannend, mysterieus en griezelig is en de leerlingen de gehele les op het puntje van hun stoel zullen zitten. Het is aan te raden daar de leerlingen ook op voor te bereiden.

Wat levert het op?

Leerlingen zijn actief bezig om het spannende spel te volgen en hun screenshot te ontdekken. Door mee te leven met Amicia en Hugo kan de historische empathie worden gestimuleerd. Op een interactieve wijze wordt geschiedenis aanschouwelijk gemaakt.² Dit wordt afgewisseld met een activerende denkactiviteit in de vorm van de historisch vraag bij elk screenshot en eventueel in de vierde fase met het inventariseren van de kenmerkende aspecten.

Een vaardigheid die op het centraal examen ook getoetst wordt.³ De historische vragen zijn gericht op algemene historische veranderingen en activeren de leerlingen om op het niveau van toepassen historisch te beredeneren. De leerlingen moeten samen met hun groepje de specifieke context van de situatie waarin Amicia en Hugo zitten vertalen naar algemene historische concepten. Leerlingen kunnen door deze vertaalslag gebeurtenissen beter in de context plaatsen en daarmee een betere uitspraak doen over het verleden. Deze denkvaardigheid past goed in het framework van historisch redeneren van Jannet van Drie en Carla van Boxtel.⁴ Leerlingen gaan in dit voorbeeld in op de rol van mobiliteit in de tijd dat de handel weer toeneemt, de kruistochten bezig zijn en de economie verbeterde. Daarnaast kunnen de leerlingen deze ontwikkelingen koppelen aan de verspreiding van de besmettelijke ziekte. Deze algemene concepten van veranderingsmechanismen kunnen ook in andere tijdvakken gebruikt worden, bijvoorbeeld bij de grote syfilisuitbraak in renaissance-Italië of de cholera-uitbraken in industrieel Engeland. ■

Alle afbeeldingen zijn screenshots uit *A Plague Tale* door Asobo Studio.

Benodigheden

De game *A Plague Tale: Innocence* (17+) is een videospel voor PlayStation, Xbox One en pc. Zie aplaguegame.com. Om het spel in de les te spelen moet er een spelcomputer worden aangesloten op het digibord of dient het spel gedownload te worden op uw computer. Voor deze werkvorm speelt u een groot deel van hoofdstuk 2. Let op, er zit een expliciete scène van een brandstapel in dit hoofdstuk die u kunt laten zien of kunt overslaan. Het is om deze reden en om vertrouwd te raken met de knoppen en speldynamiek aan te raden om het spel eerst zelf meerdere malen te spelen.

De handleiding, het werkblad en het printwerk zijn te vinden op www.vgnkleio.nl.

Van Duitse helmen en verliefd

De vmbo-examens geschiedenis van 2019

Docenten op het examenforum vonden het examen GL/TL 2019-1 een examen met een hoog reproductief karakter, weinig inzicht en (te) veel chronologie. Docenten aanwezig bij de examenbespreking waren veel positiever. En voor het eerst sinds lange tijd werd er nauwelijks geklaagd over een 'talig examen'. Tijd voor een analyse.

De gegevens van de toets- en itemanalyse (TIA) op basis van de versnelde correctie

Hieronder staan schematisch de gegevens die bij Cito via het Wolfsysteem zijn binnengekomen op basis van de versnelde correctie. Deze gegevens zijn nodig om een afgewogen oordeel te kunnen geven over de aanvaardbaarheid, validiteit en betrouwbaarheid van het examen. Ook is het mogelijk om op basis van deze gegevens een vergelijking te maken met eerder afgenomen examens. Samen met het commentaar dat na afname op de examens gegeven wordt, leidt dit tot de vaststelling van de normering (de N-term) door het CvTE.

Het vmbo-examen 2019 in cijfers (alleen het papieren examen GL/TL):

	GL/TL
gemiddelde score / schaallengte	37,94 / 65
gemiddelde p-waarde*	0,58
vastgestelde N-term*	1,1
% onvoldoende (na vaststelling door CvTE)	21,8
gemiddelde cijfer	6,4
betrouwbaarheid*	0,80
standaarddeviatie*	8,17
aantal kandidaten	24.014
steekproefgrootte	20.525

* De **gemiddelde p-waarde** is een maat voor de moeilijkheidsgraad van een examen. Van eenzelfde orde is de **p'-waarde van een vraag**. Een p of p'-waarde van 0,10 betekent een erg moeilijk examen of een erg moeilijke vraag. Een waarde van 0,90 betekent een erg gemakkelijke examen of een erg gemakkelijke vraag. De p/p' wordt berekend door de gemiddelde score op een examen/vraag te delen door de maximaal haalbare score op dat examen/die vraag. De waardes worden vaak aangegeven als een percentage.

* De **N-term** of de **normeringsterm** is een ijkvariabele die gebruikt wordt om de score op het examen om te zetten in een cijfer. Hoe hoger de N-term, hoe (relatief) moeilijker het examen was.

* De **betrouwbaarheid** is de mate waarin de scores consistent, nauwkeurig en reproduceerbaar zijn, kortom vrij van meetfouten.

* De **standaarddeviatie** is een spreidingsmaat. Hoe groter de spreiding, hoe beter de hele scoreschaal wordt benut.

Zie voor meer informatie de toetstechnische begrippenlijst:

www.cito.nl/static/oenw/ttb/beglist1.htm.

Is het mogelijk te slagen voor een examen geschiedenis zonder dat je over parate kennis beschikt? Is het mogelijk om op historische vaardigheden en historisch inzicht getoetst te worden zonder historische kennis? Dit lijken retorische vragen maar jaarlijks duiken ze op bij de bespreking van de examens geschiedenis. Het ene jaar zitten er misschien iets meer reproductieve vragen in het examen dan het andere jaar, maar volgens de deelnemers aan het forum was het aandeel reproductieve vragen deze keer wel erg groot. Het mooie van het forum is dat docenten elkaar kunnen aanvullen of corrigeren.² Dat gebeurde ook deze keer. Een docente schreef het volgende: 'Graag wil ik eerst reageren op het gevoel dat het vooral reproductievragen betreft. Omdat wij bezig zijn met het aanleggen van een toetsenbank waarin we alle examenvragen verwerken, noteer ik bij het maken van de vraag steeds of het een reproductie-, toepassings- of inzichtvraag betreft. Bij sommige vragen is er sprake van zowel R als T, bijvoorbeeld bij vraag 2 die uit twee antwoorden bestaat. Dit heb ik even snel in een Excel-bestand gezet: deze toets telt 7 reproductievragen, 31 toepassingsvragen (daarbij heb ik alle volgordevragen gecategoriseerd als toepassingsvragen, behalve vraag 43 over de geschiedenis van Philips, dat is meer inzicht dan toepassen) en 14 inzichtvragen. Verhouding van ongeveer 1:4:2. Keurig dus.'

Uit de TIA (toets- en itemanalyse, zie kader links) blijkt dat er dit jaar sprake is van een hogere betrouwbaarheid en een grotere standaarddeviatie dan voorgaande jaren. Het examen doet dus wat het moet doen. Leerlingen die geleerd hebben, worden beloond. Het examen is inderdaad een mix van reproductieve vragen, toepassingsvragen en inzichtvragen. Iemand op het forum merkte op: 'Omdat het veel reproductie vraagt, is het niet per definitie gemakkelijker.' Een ander schrijft: 'Ik schrok me dood toen ik het examen voor de eerste keer inzag: wat makkelijk. Ik verwachtte een monsterscore, maar nu ik klaar ben, denk ik dat het wel meevalt.' De inleidende tekst van het verslag van de landelijke examenbespreking begon als volgt: 'Voor het tweede jaar het vernieuwde examen. Aantal

heden

mooie en leuke vragen, ook vragen die talig zijn of inhoudelijk lastig. Meerkeuze- en gesloten vragen zijn goed gemaakt door de leerlingen. De rode draad was goed te vinden in het examen. Het kopje “door de tijd heen” gaf mooi de wisselmomenten van de onderwerpen aan. Staatsinrichting is goed verweven met de rest van de stof.’ Er is dus sprake van een opvallende tegenstelling tussen de teneur op het forum en in het verslag van de examenbespreking. Overigens is het forum niet maatgevend bij de bespreking van het examen. Dat is de landelijke examenbespreking daarentegen wel, maar ook hier geldt dat ‘de status van dit verslag niet dwingend is, slechts adviserend. Het correctievoorschrift is dwingend.’³

Minder schrijven

Wat ook opvallend is, is het veel minder voorkomen van de opmerking dat het examen te ‘talig’ zou zijn. Waarschijnlijk heeft het te maken met het wat meer gesloten karakter van het examen vergeleken met voorgaande jaren. Veel ruimte om afwijkende of aanvullende antwoorden goed te rekenen bood het correctievoorschrift dit jaar niet, behalve bij enkele inzichtvragen. Leerlingen hoefden minder te schrijven en de bronnen waren (nog) meer in leerlingvriendelijke taal aangepast. Dat was ook nodig want uit berichten in de media blijkt dat er zich met betrekking tot de leesvaardigheid van vmbo-leerlingen zorgelijke ontwikkelingen voordoen.⁴ Nederland behoort tot de PISA-landen waar de prestaties van zwakkere en sterkere lezers ver uit elkaar liggen. Dit duidt erop dat de kloof in leesvaardigheid in Nederland in vergelijking met andere landen groot is. Uit PIRLS-onderzoek onder 15-jarigen blijkt bovendien dat Nederland, samen met Frankrijk, nog wel boven het internationale gemiddelde zitten, maar ook tot de weinige landen behoort waar de leesvaardigheid in vergelijking met 2001 achteruit is gegaan, met name bij vmbo-leerlingen.⁵ Een geschiedenisexamen met veel bronnen en inzichtvragen is voor deze leerlingen dan vaak wel lastig. Daarom moet er sprake zijn van enige redelijkheid wat betreft de eisen die aan de leesvaardigheid van een geschiedenisexamen gesteld worden. Net als voor havo en vwo geldt ook voor vmbo dat ‘het geschiedenisexamen het examenprogramma voor geschiedenis toetst, niet voor Nederlands.’⁶ Inzichtvragen waarbij veel gelezen en geschreven moet worden, horen ook in een vmbo-geschiedenisexamen thuis, maar het moet wel in verhouding zijn en in redelijkheid. En dat was bij dit examen ook het geval, gezien de reacties van de docenten en het ontbreken van tijdnoed.

Vraag 16

bron 6

Een verklaring van een Duitse generaal over de afloop van de Eerste Wereldoorlog (1919):
‘Het Duitse leger heeft geen schuld. De prestatie van het leger is bewonderenswaardig. Waar de schuld van de nederlaag ligt, is dus duidelijk. Het is voldoende bewezen dat anderen schuldig zijn. Zelfs onze vijanden zeggen het. Zo heeft een Engelse generaal tegen mij gezegd dat ons leger is verraden.’
Gebruik bron 6.

2p **16** Stel: je doet onderzoek naar de nederlaag van het Duitse leger aan het eind van de Eerste Wereldoorlog en je vindt deze bron.

- Geef een argument waaruit blijkt dat de bron **bruikbaar** is voor je onderzoek.
- Geef ook een argument waaruit blijkt dat de inhoud van de bron **niet zo betrouwbaar** is voor je onderzoek.

Doe het zo:

De bron is bruikbaar, omdat ...

De inhoud van de bron is niet zo betrouwbaar, omdat ...

CV:

16 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

De bron is bruikbaar, omdat de generaal een ooggetuige/tijdgenoot was/zijn mening geeft over de nederlaag. **1**

De inhoud van de bron is niet zo betrouwbaar, omdat de (Duitse) generaal de gebeurtenissen opzettelijk anders kan hebben voorgesteld/ hij de schuld (van het verlies) afschuift op anderen. **1**

Opmerking

Het antwoord bij het tweede deel van de vraag dat het de mening van slechts één persoon is, mag niet goed gerekend worden.

Bruikbaarheid en betrouwbaarheid

Een voorbeeld van een inzichtvraag is vraag 16 (zie kader hierboven). Leerlingen moesten een argument geven waarom een bron wel bruikbaar was voor een onderzoek, maar ook een argument geven waarom de inhoud ervan niet zo betrouwbaar was. Veel leerlingen lazen over het woord ‘inhoud’ heen en gaven allerlei antwoorden die er niet toe deden of die gingen over de herkomst van de bron. Groot was ook de verontwaardiging bij de docenten over de opmerking in het correctievoorschrift: ‘Het antwoord bij het tweede deel van de vraag (over betrouwbaarheid, H.K.) dat het de mening van slechts één persoon is, mag niet goed gerekend worden.’ In een eerder examen werd een dergelijk antwoord namelijk wel goed gerekend. Dat laatste klopt, maar is achteraf gezien nogal ongelukkig, want het is historisch-theoretisch niet juist. Het gaat in dit ▶

Peter Jager en

Huub Kurstjens zijn toetsdeskundigen geschiedenis bij Cito voor respectievelijk de digitale en papieren examens geschiedenis vmbo (Peter.Jager@cito.nl en Huub.Kurstjens@cito.nl).

1 Dit thema duikt ook regelmatig op naar aanleiding van de discussies bij #Onderwijs2032 en curriculum.nu. Aleid Truijens, onderwijscolumniste van *de Volkskrant*, merkt hierover op: ‘Vakkennis lekt langzaam weg, alles gaat om ‘betekenisvol’ leren, om communicatie en presentatie. (...) Zonder kennis kun je niet kritisch denken.’ (*de Volkskrant* 8 juni 2019).

2 Overigens betreft het een relatief kleine groep docenten, vaak dezelfde mensen, die de afgelopen jaren gebruikmaakt van dit medium. De vraag is hoe representatief deze groep is voor de docenten geschiedenis in het vmbo.

3 Uit: het verslag landelijk VGN-overleg centraal examen geschiedenis en staatsinrichting vmbo t/g 2018-2019, eerste tijdvak.

4 www.lezeninhetvmbo.nl en bericht op ad.nl via tiny.cc/K5ADV5.

5 www.leesmonitor.nu/nl/leesprestaties-kinderen en www.pisa2018.nl en de column van Aleid Truijens op volkskrant.nl via tiny.cc/VKAT.

6 Zie ook het artikel van Stefan Boom en Saskia de Boer, *Historisch denken in de centrale eindexamens, Kleio* 3, mei 2019, p. 70-72.

Vraag 11

bron 2

Duitse soldaten op weg naar het front.

Gebruik bron 2.

1p **11** Hoort de foto bij het **begin** of bij het **eind** van de Eerste Wereldoorlog? Verklaar je antwoord met behulp van de foto.

Doe het zo:

De foto hoort bij het ... (kies uit: begin / eind) van de Eerste Wereldoorlog, want ...

CV:

11 **maximumscore 1**

Voorbeeld van een juist antwoord is:

De foto hoort bij het begin van de Eerste Wereldoorlog, want dat blijkt uit het enthousiasme/de opgewekte blik van de soldaten/de vrouwen/aan het eind van de oorlog was niet iedereen meer zo enthousiast/uitgelaten / waren de mensen droeviger/verdrietiger.

Opmerking

Alleen als na een juiste keuze een juist onderdeel van de foto volgt, wordt 1 scorepunt toegekend.

geval immers om representativiteit. Als het de mening van één persoon betreft, moet je wel eerst vaststellen in hoeverre deze representatief is, maar deze kan best heel betrouwbaar zijn. Lastig voor vmbo-leerlingen, maar een antwoord moet historisch-theoretisch wel correct zijn. De vraag scoorde overigens met een p'-waarde van .55 niet eens zo heel slecht.

Jongens en meisjes

Opmerkelijk waren de verschillen tussen de antwoorden van jongens en meisjes. Zo waren er jongens die de vragenmakers te slim af waren bij vraag 11 (zie kader hierboven). Bij de vraag of een foto van Duitse soldaten die op weg zijn naar het front gedateerd moest worden aan het begin of het einde van de Eerste Wereldoorlog, waren er enkele jongens die in hun antwoord ingingen op de verschillende helmen van de Duitse soldaten. De foto móest wel van het begin van de Eerste

Wereldoorlog zijn, want toen droegen de soldaten een *Pickelhaube* en niet de *Stahlhelm* die pas later in de Eerste Wereldoorlog gedragen werd. Daar zou je bijna een bonuspunt voor willen geven. Meisjes scoorden iets beter bij vraag 32, over een Nederlandse vrouw die tijdens de Tweede Wereldoorlog verliefd werd op een Duitse soldaat (zie kader). Sommige mensen zien haar als collaborateur, anderen niet. Meisjes reageerden verantwoordigd op de veronderstelling dat verliefd worden, op wie en onder welke omstandigheden dan ook, als collaboratie gezien kan worden. Dat overkomt je nu eenmaal. Het empathisch vermogen van de meisjes overtrof dat van de jongens. Overigens scoren jongens bij de vmbo-examens geschiedenis al jaren achter elkaar iets beter dan meisjes. Iets om nader te onderzoeken?

Vernieuwing

Dit examen was het tweede examen op basis van een vernieuwde syllabus. Docenten waarden de vernieuwing in de syllabus en in het examen. Een examen dat opgebouwd is op basis van chronologie en dat voorzien is van tussenkopjes en 'Door

Vraag 32

bron 4

Een vrouw vertelt over haar ervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederland:

Ik was goed op school, maar als er een schoolfeest was zat ik altijd alleen. En toen kwamen er overal jonge Duitse soldaten die 'mooi meisje' tegen me zeiden. Als ik ging dansen of in de schouwburg was, kreeg ik ineens aandacht. Eén van die Duitsers nodigde me uit voor een feestje bij hem thuis. Hij was kapitein en werkte in concentratiekamp Vught. We kregen verkering. Zijn chauffeur bracht me na elke afspraak 's avonds weer naar het station om naar huis te gaan.

Gebruik bron 4.

2p **32** Tegenwoordig vinden sommige mensen dat de vrouw een collaborateur was, anderen vinden van niet.

■ Geef voor beide meningen één argument.

Doe het zo:

De vrouw was een collaborateur, omdat ... (geef een argument).

De vrouw was géén collaborateur, omdat ... (geef een argument).

CV:

32 **maximumscore 2**

Voorbeeld van een juist antwoord is:

De vrouw was een collaborateur, omdat ze een relatie had met een Duitser/de vijand. **1**

De vrouw was géén collaborateur, omdat verliefd worden op/aandacht krijgen van iemand geen collaboratie is/ze zelf niet in het kamp/met Duitsers had (samen)gewerkt. **1**

de tijd heen'-blokjes wordt positief beoordeeld. Datzelfde geldt voor de integratie van staatsinrichting in het Historisch Overzicht. Vraag 22 (p' .43) is daarvan een voorbeeld. In het antwoord moest aangegeven worden welk Nederlands klassiek grondrecht zou botsen met een situatie zoals die bestaat in totalitaire staten. De integratie van staatsinrichting en Historisch Overzicht was ook terug te vinden in vraag 27 (p' .94) en 28 (p' .33) waarbij een vergelijking gemaakt moest worden tussen een rechtsstaat en een totalitaire staat. Dit zijn bestaansverhelderende vragen die niet makkelijk zijn, maar wel betekenisvol zijn voor onze huidige samenleving.

Veel klachten van docenten en leerlingen gingen over de chronologievragen (33, 34, 42, 43, 48). Het betrof vooral de grote hoeveelheid vragen, de aard van de vraagstelling en de plaats van de vragen in het examen. Met name vraag 43 (p' .31), over de geschiedenis van Philips maakte veel los. Via het LAKS kwamen klachten binnen als 'Het ging over het bedrijf Philips en dat heeft niks te maken met geschiedenis', 'De stof is nooit behandeld, niks hierover staat in mijn examenbundel of geschiedenisboek', 'Focking Phillips', 'Vijf hele zinnen op chronologische volgorde. Hoe zie ik in welke tijd het speelde?' Maar ook dit soort vragen is onderdeel van de vernieuwing. Het gebruik van nieuwe contexten en het herkennen van vakinhoudelijke signaalwoorden horen daarbij. Overigens is in het examen van GL/TL 2017-1 een soortgelijke vraag gesteld (vraag 44) maar dan over de geschiedenis van Albert Heijn. Chronologie is onlosmakelijk verbonden met het vak geschiedenis, maar in dit examen stonden inderdaad wel erg veel chronologievragen. In de komende examens zullen er wat minder worden opgenomen. De plaats waar deze vragen in het examen staan, is gekoppeld aan inhoud en tijd. Omdat het examen chronologisch is opgebouwd, staan deze vragen op de plek waar de laatste verwijzing in tijd in de vraag betrekking op heeft. Dat is vaak aan het eind van een examen, waar teruggeblikt wordt op de voorafgaande perioden. Daar zal dus niet veel aan veranderen. Ook de opbouw van de vraag en de vraagformulering zullen niet aangepast worden. Het betreft immers een historische vaardigheid en die is onderdeel van de vernieuwing.

Digitale examens

Zoveel feedback, zowel positief als negatief, als er gegeven wordt op het examen GL/TL, zo weinig reacties zijn er op de digitale examens van de leerwegen BB en KB. Het gaat hier om een groep van slechts een paar honderd kandidaten. Toch zal er bij deze examens ook wel ruimte zijn voor verbetering en daarom is het soms jammer dat er wat betreft het vak geschiedenis zo weinig bekend is over deze doelgroep. Bijna alle kandidaten voor

het vak geschiedenis van de leerwegen BB en KB maken inmiddels de digitale variant van het examen. Het zou dus interessant zijn om te onderzoeken wat voor leerlingen de voor- en nadelen zijn van het maken van een digitaal examen ten opzichte van een papieren examen. Een voordeel lijkt te zijn dat digitale vragen directer zijn en eenvoudiger te corrigeren. In een digitaal examen is verder vaak meteen duidelijk wat een leerling moet doen, zoals het in volgorde slepen van afbeeldingen. Voor een vergelijkbare vraag in een papieren examen is meer uitleg nodig, waardoor de vraag al snel taliger wordt. Nog een voordeel is mogelijk dat digitale examens levendiger worden door het gebruik van afbeeldingen in kleur en filmfragmenten. Onderzoek moet uitwijzen welke voordelen leerlingen daadwerkelijk hebben bij het maken van digitale examens vergeleken met papieren examens.

Docenten gezocht

Tot slot een oproep. Docenten zijn erg betrokken bij het wel en wee van hun leerlingen en hun vak. Dat komt in het bijzonder bij het centrale examen tot uiting. Deze examens worden in opdracht van CvTE en onder supervisie van Cito gemaakt door docenten die ervaring hebben in examenklassen. Het produceren van goede examens kan alleen plaatsvinden als docenten, op basis van een financiële vergoeding of detachering, hieraan meewerken. Helaas merken wij dat de animo voor dit werk de laatste jaren terugloopt. Ook is er nog weinig belangstelling voor itemconstructie op afstand, de pilot docentenparticipatie. Mocht je interesse hebben en denk je een constructieve bijdrage te kunnen leveren aan de geschiedenisexamens in de toekomst, meld je aan bij een van de auteurs. Dat komt ons vak en de kwaliteit van de examens ten goede. ■

Winkelpersoneel bekijkt de destijds net nieuwe compact disc (cd), mede ontwikkeld door Philips. Foto: Marcel Antonisse, Anefo/ Nationaal Archief, 1 maart 1983.

Het Voortrekkermonument

Een aparte geschiedenis

Een monument in Zuid-Afrika is een doorn in het oog van veel inwoners. Het herdenkt een veldslag tussen Afrikaners en Zoeloe. Wat moet er gebeuren met het monument, dat zoveel mensen voor het hoofd stoot?

Eva Boumeester is historicus en schreef haar scriptie over het Voortrekkermonument in Zuid-Afrika.

Verbeelding van de Grote Trek van de Voortrekkers uit 1909. Tekening van G.S. Smithard en J.R. Skelton, illustratie in South Africa van Ian Colvin.

In Zuid-Afrika, dicht bij de stad Pretoria bevindt zich het Voortrekkermonument. Het monument wordt sinds 8 juli 2011 beschouwd als nationaal erfgoed, maar het kolossale gebouw kent een roerige voorgeschiedenis. Het monument werd in eerste instantie gebouwd om de voorvaders van de Afrikaners, de Voortrekkers, te vereren. Het werd op 16 december 1949 ont-huld, tijdens de hoogtijdagen van de apartheid. Het kolossale monument moest ervoor zorgen dat Afrikaners zich nog trotser gingen voelen en om de superioriteit tegenover de zwarte Zuid-Afrikaanse bevolking te laten zien. Het gehele monument moest de 'grootseid' van de Afrikaners en het 'barbarisme' van de zwarte Zuid-Afrikanen, in dit geval de Zoeloe, laten zien. Het is opmerkelijk dat dit veelbesproken monument tot nationaal erfgoed werd uitgeroepen, juist in de periode waarin gestreefd werd naar eenheid in Zuid-Afrika.

De Grote Trek

Het monument vertelt het verhaal van een gebeurtenis die ruim honderd jaar eerder had plaatsgevonden: de Grote Trek. Dit was een tocht die Afrikaners, de witte bevolking van Zuid-Afrika, ondernamen om aan de Britten te ontsnappen, die rond deze periode delen van de Kaap bezetten. De Grote Trek vond plaats tussen 1838 en 1854 en ongeveer 15.000 Afrikaners ondernamen deze tocht.¹ Zij werden de Voortrekkers genoemd. Deze enorme groep mensen verplaatste zich naar het noorden van Zuid-Afrika en vestigde zich daar. De Voortrekkers kwamen tijdens de reis vaak in aanraking met andere etnische groepen. Soms ging dit goed, maar vaak verliepen deze ontmoetingen niet vreedzaam. In november 1838 liep een ontmoeting tussen de Zoeloe en de Voortrekkers uit de hand, met vooral slachtoffers onder de Voortrekkers. Hierna volgde op 16 december 1838 een grote aanval,

waarbij zo'n drieduizend Zoeloes het leven lieten. De Voortrekkers waren ervan overtuigd dat God deze overwinning had gerealiseerd. Voortaan werd 16 december een heilige dag.² De dag werd de *Day of the Convent* of *Day of the Vow* genoemd, om de door God gegeven steun te waarderen.

Moment voor een monument

De geschiedenis van Zuid-Afrika staat in het teken van ongelijkheid, discriminatie en racisme, met als dieptepunt de invoering van apartheid in 1948. Het apartheidsregime draaide volledig om het feit dat de zwarte Zuid-Afrikanen minderwaardig waren en dat de witte Afrikaners alles konden bepalen. Dit leidde tot ernstig racisme en ongelijkheid, die vandaag de dag nog voelbaar zijn. Het apartheidsregime wilde het gevoel van superioriteit vasthouden.³ Vandaar dat het Voortrekkermonument, ruim een eeuw na de Grote Trek, juist in 1948 werd gebouwd. Het was een uitgelezen kans om een monument te bouwen dat in dienst stond van de vorming van de identiteit van de Afrikaners.

Om een beeld te krijgen van de symbolische waarde die het monument heeft, is het van belang om het exterieur en interieur te bekijken. Het monument is kolossaal. Het heeft een oppervlakte van 1600 vierkante meter en is ook nog eens veertig meter hoog. Het is vanuit heel Pretoria te zien, omdat het op een heuvel ligt. Het gebouw wordt omringd door een enorme muur, waarop 64 ossenwagens zijn afgebeeld. Deze staan symbool voor de Grote Trek. Binnen in het gebouw is het belangrijkste onderdeel te vinden. Hier zie je een grafsteen, zonder lichaam. Het staat symbool voor alle gevallen Voortrekkers. Op deze grafsteen staat geschreven: *Ons vir jou Suid-Afrika*. Elk jaar op 16 december schijnen de zonnestralen op deze grafsteen. Dan wordt de tekst verlicht. Er zijn meer verwijzingen naar strijd zichtbaar op het monument, maar de boodschap is vooral dat de Afrikaners de geciviliseerde groep waren, terwijl de Zoeloe nauwelijks kleren droegen en zich 'barbaars' gedroegen.

Eenheid en rust

De apartheid werd afgeschaft in 1992 en de Zuid-Afrikaanse regering probeert sindsdien om eenheid en rust te creëren in het land. Het was voor de regeringen na 1992 lastig om te bepalen wat er met het Voortrekkermonument moest gebeuren, in een land waarin de verschillen nog steeds erg groot zijn.

Nelson Mandela, de beroemdste vertegenwoordiger van de anti-apartheidsbeweging, maakte na de eerste democratische verkiezingen duidelijk dat Zuid-Afrika een *Rainbow Nation* moest worden.⁴ Zuid-Afrika heeft elf officiële talen, die allemaal onderdeel zijn van een bepaalde cultuur.

Het Voortrekkermonument in Pretoria.

De *Rainbow Nation* moest, volgens Mandela, in het teken staan van wederzijds respect en acceptatie. Het Voortrekkermonument kreeg een interessante rol in het eenwordingsproces van Zuid-Afrika. Aan de ene kant is het monument een getuige van de apartheid, heeft het sterke racistische kenmerken en benadeelt het een bepaalde bevolkingsgroep. Aan de andere kant representeert het monument een groot onderdeel van de Afrikaner geschiedenis en is het deel van hun cultureel erfgoed.

'De geschiedenis van Zuid-Afrika staat in het teken van ongelijkheid, discriminatie en racisme'

Er is een levendig (politiek) debat gaande over de representatie en haar invloed op de *Rainbow Nation* van Mandela. Voor dit debat is het goed om te begrijpen wat er wordt bedoeld met het concept *Imagined Community*. Dit concept is bedacht door Benedict Anderson. Hij zegt dat het onmogelijk is dat iedereen binnen een bepaalde samenleving elkaar kent. Daarom maakt iedereen een voorstelling van de personen die hem onbekend zijn. Het maakt volgens deze theorie niet uit dat er verschillen zijn tussen de mensen, omdat er binnen een *Imagined Community* sprake is van diep gevoel van kameraadschap. Anderson zegt dus dat verschillen binnen een land niet uitmaken, als er maar een bepaald gevoel van verbondenheid binnen die samenleving is. Deze verbondenheid kan door meerdere dingen worden gerealiseerd, onder andere door het vertellen van dezelfde geschiedenis, het hebben van dezelfde cultuur en het spreken van een gemeenschappelijke taal.⁵ Als dit gebeurt, dan kan de gewenste *Rainbow Nation* van Nelson Mandela gevormd worden. ▶

¹ Anton Ehlers, 'Desegregating history in South Africa: the case of the covenant and the battle of blood/ncome river', 2000.

² Ibidem.

³ Michael Aliber, 'Chronic Poverty in South Africa: Incidence, Causes and Policies', *World Development*, 2003.

⁴ Nelson Mandela, 'Inauguration Speech', 10 mei 1994.

⁵ Benedict Anderson, *Imagined Communities, Reflections on the origin of nationalism*, Verso, London, 1983.

6 Annie Coombes, *Translating the past: apartheid monuments in post-apartheid South Africa*, in: *Hybridity and its Discontents*, Londen, 2000.

7 Andrew Crampton, *The Voortrekker Monument, the birth of Apartheid and beyond*, *Political Geography*, 2001.

8 Sabine Marshall, *Landscape of Memory: Commemorative Monuments, Memorials and Public Statuary in Post-Apartheid South Africa*, VU Amsterdam, 2009.

Woede opwekken

Er zijn meerdere onderzoeken gedaan naar het vraagstuk omtrent het monument. Annie Coombes beargumenteert dat het Voortrekkermonument bijdraagt aan het vormen van de eenheid in Zuid-Afrika.⁶ Zij is van mening dat het monument er juist voor zorgt dat een bepaalde minderheid, in dit geval de Afrikaners, nog wel een kans heeft om naar hun verleden te kijken. Wanneer het monument verwijderd zal worden, kan dit woede opwekken bij bepaalde groepen Afrikaners. Daarbij stelt zij ook dat het monument iets representeert dat nooit meer mag gebeuren. Zij stelt dus dat er een herinterpretatie moet komen van de betekenis van het monument, zodat het voor alle Zuid-Afrikanen niet schadelijk is voor het gevoel van de *Imagined Community*. Wanneer dit gebeurt, kan het Voortrekkermonument fungeren als een positieve invloed op de eenheid in Zuid-Afrika.

Eenzijdig

Er zijn echter bepaalde historici en onderzoekers die het niet eens zijn met Coombes. Andrew Crampton stelt dat het monument een totaal eenzijdige geschiedenis representeert waarin de Afrikaners worden afgeschilderd als geciviliseerde mensen die oppermachtig zijn, terwijl de Zoeloe worden afgebeeld als gewelddadige barbaren.⁷ Daarbij staat de Slag bij Bloedrivier centraal en wordt de overwinning en de dood van drieduizend Zoeloe gevierd door het monument, wat dubieus is in een tijd waarin de nadruk op eenheid zo sterk is. De jaarlijkse viering op de *Day of the Convent* draagt dan weer extra bij aan het vieren van de onderdrukking. Dit is volgens Crampton niet meer van deze tijd en draagt zeker niet bij aan het vormen van eenheid.

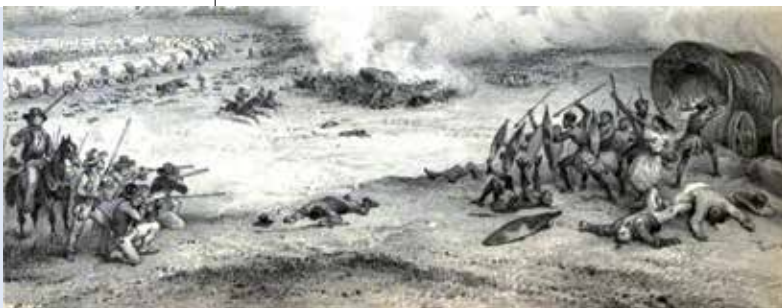
De regeringen van de afgelopen 25 jaar hebben vooral gepoogd om van Zuid-Afrika een eenheid te maken en haar te verzoenen. De regering probeert ook alle culturen in het land te waarde-

ren en gelijk te behandelen. Dat is ook een van de redenen waarom het Voortrekkermonument nu benoemd is tot nationaal erfgoed. De regering heeft er daarnaast voor gezorgd dat er een museum is gebouwd dat ook de andere kant van het verhaal van de Slag bij Bloedrivier vertelt. Dit is het *Ncome*-museum, vlakbij de Bloedrivier.⁸ Op deze manier worden beide kanten van dit lastige onderwerp belicht. Helaas bleek dit niet de oplossing voor de controversie over het Voortrekkermonument. Nog steeds zijn er conservatieve Afrikaners die niets willen veranderen aan het monument, noch aan de vieringen die eraan verbonden zijn. Deze mensen wijzen het dan ook af dat de Zuid-Afrikaanse regering de *Day of the Convent* heeft veranderd in een nationale feestdag die de eenheid moet bevorderen: *Reconciliation Day*. Aan de andere kant wordt het monument ook gebruikt door de radicale Zoeloe-partijen om meer macht te krijgen en eisen deze partijen de afbraak van het monument.

Door de culturele verscheidenheid van het land is het moeilijk om een oplossing te vinden in dit debat. De elf officiële talen en bijbehorende culturen zijn nog steeds op zoek naar eenheid, in een strijd tegen discriminatie en proberen de droom van Nelson Mandela waar te maken. De discussie over dit monument is een van de hete hangijzers in het proces van eenwording, dat alleen bereikt kan worden door culturele acceptatie. Pas wanneer er meer consensus komt, zal er door de *Imagined Community* een *Rainbow Nation* kunnen ontstaan en kan de droom van Mandela werkelijkheid worden. ■

Boven: Een echtpaar in Voortrekkersdracht. Foto uit 1938, Zuid-Afrikahuis. Hieronder: De Slag bij Bloedrivier in 1838. Uit *Voyage dans l'Afrique Australe* door Adulphe Deleorgue, 1847.

Verder lezen

Grundlingh, A.M., 'A Cultural Conundrum? Old Monuments and New Regimes: The Voortrekkermonument as Symbol of Afrikaner Power in a Postapartheid South Africa', *Radical History Review*, 81 (2001), 95-112.

Wilson, Francis, *Dinosaurs, Diamonds, and Democracy: A short, short history of South Africa* (Umuzi 2009).

Onmisbaar

Ons prachtige vak zit op rozen. Elke week kunnen we genieten van of ons ergeren aan maatschappelijke discussies waarin geschiedenis een niet weg te denken rol speelt. De Gouden Eeuw, Zwarte Piet, Trump, Johnson, affaires over de Tweede Wereldoorlog, de herijking van de canon; deze tamelijk willekeurige opsomming van trofeeën op het maatschappelijke slagveld is verre van compleet.

Het puikje van de literaire en journalistieke wereld is ook dol op geschiedenis. Martin Sommer (*Volkskrant*), Bas Heijne (*NRC*), Hans Goslinga en Nelleke Noordervliet (*Trouw*), Arnon Grunberg, ze lusten er wel pap van. Geschiedenisonderwerpen zijn ook niet weg te slaan van televisie en radio.

Beleidsmakers in erfgoedland deinen mee op de golven van deze politieke en maatschappelijke discussies over ‘geroofde kunstschaten’ en voorwerpen. Ga maar eens een avondje praten met degenen die het in het Rijksmuseum en het Mauritshuis voor het zeggen hebben. Achter meesterportretten en mannen van naam blijken ‘misdadige tronies’ schuil te gaan. Het opeisen van een eigen plaats in de geschiedenis blijkt niet voldoende te zijn, er moeten eerst excuses

gemaakt worden en daarna vinden de publieke terechtstellingen plaats.

Op 9/11 is het sinds achttien jaar elke keer prijs wat de discussie over geschiedenis betreft. Dit jaar werd ik opnieuw geïnterviewd door *De Telegraaf*. Jan Blokker senior stelde ooit dat geen medium de thermometer van wat er leeft onder de bevolking zo diep in de maatschappelijke bilzen van Nederland steekt als deze krant. Ik voerde een pleidooi om in de klas complotten of samenzweringstheorieën in de geschiedenis aan de orde te stellen met 9/11 als casus. Zonder me expliciet uit te spreken over de waarheid van de officiële lezing van dit drama of de bestrijding er van.

‘De sluizen van de sociale media gingen open, mijn mailbox stroomde vol en WhatsApp draaide op volle toeren’

Daarna gingen de sluizen van de sociale media open. Mijn mailbox stroomde vol, WhatsApp draaide op volle toeren. Er waren respectabele reacties van mensen die opriepen om zelfstandig onderzoek te doen. Anderen vroegen of ik de uiteenzettingen van duizenden wetenschappers hierover wel gelezen had. Er waren ook ‘reaguurders’ die mijn mening om complottheorieën uitgerekend in de geschiedenisles te behandelen, ‘gevaarlijk’ noemden. Ik werd beticht van het bagatelliseren van de werkelijkheid, namelijk dat de Amerikanen zelf de aanslag bewerkstelligd hadden. Hierdoor ontpopte ik me als een misdadiger tegen de mensheid. Enzovoort.

Hoewel ik graag vriendelijker aangesproken wordt, zijn deze reacties ook bewijzen van de onmisbaarheid van ons mooie vak. De laatste jaren is voor onze leerlingen de hoeveelheid beschikbare informatie stormachtig gegroeid. Wie zal zich uit dit Himalaya-gebergte van fake- en nepnieuws, achtergrondinformatie, emoties en seculiere ‘geloofsbelijdenissen’ op internet en de sociale media een betrouwbaar beeld kunnen vormen? Werk aan de winkel voor ons.

Geschiedenis leert leerlingen na te denken over opvattingen, waarden en normen. Geschiedenis leert dat een redenering of interpretatie op historisch bewijs gegrond moet zijn. Geschiedenisonderwijs moet vooral ook gaan over ‘met wie of wat leerlingen zich identificeren in de les’. Ik bedoel: wiens geschiedenis is herkenbaar in het geschiedenisonderwijs? Goed geschiedenisonderwijs leert de leerlingen anders kijken. Naar onszelf en naar anderen. Geschiedenis: ik kan er niet genoeg van krijgen. ■

Ton van der Schans is voorzitter van de VGN. Hij werkt als docent geschiedenis op de Driestar Hogeschool (pabo) in Gouda.

Hoe zeemogendheden hun identiteit vormen

Andrew Lambert vertelt in *De zeemogendheden* het verhaal van de vijf klassieke zeemogendheden: Athene, Carthago, Venetië, de Republiek der Nederlanden en Engeland. Het ging hun niet om macht en gebiedsuitbreiding, maar om handel en voorspoed. De auteur laat zien waarom deze staten dynamischer, opener en uitzonderlijker waren dan hun imperiale collega's. Volgens Lambert creëerden deze vijf staten bewust een maritieme mentaliteit en identiteit, die de internationale handel en liberale waarden van de moderne wereld hebben vormgegeven.

Voorpublicatie

Dit is een deel van het eerste hoofdstuk uit *De zeemogendheden*, *Hoe een maritieme mentaliteit de vrije wereld maakte* van Andrew Lambert. Het boek, dat op 19 november 2019 verschijnt, bevat kaarten, illustraties en registers (Omniboek, 464 blz., € 34,99).

men van bestuur te ontwikkelen die kooplieden, handelaren en scheepseigenaren in de politieke macht lieten delen, in ruil voor hun diensten of financiële bijdragen. De politieke structuur van deze zeestaten verschoof daardoor van absolutistische heerschappij via constitutionele monarchie naar republikeinse oligarchie. Grote en middelgrote staten die bewust voor dit socio-economisch-strategische model kozen, werden zeestaten en -mogendheden, staten die de zee tot middelpunt van hun identiteit maakten, in tegenstelling tot de continentale mogendheden, die oorlogsvloten gebruikten voor hun landgerichte strategische doeleinden. Zeestaten en -steden ontwikkelden afwijkende culturen die in het teken stonden van zeevaart en handel.

Verskillende concepten

Als de zeehandel niet veel voorstelde, had ook de bescherming van de overzeese verbindingen weinig strategische waarde. Doordat ze deze essentiële realiteit over het hoofd zagen, ontstonden er veel misverstanden bij onderzoekers die directe parallellen proberen te trekken tussen de strategieën van zee- en landmogendheden. De twee concepten zijn fundamenteel verschillend wat oorsprong, doel en methode betreft. Landmogendheden konden overwinningen boeken met 'beslissende' veldslagen en het bezetten van kerngebieden, zeemogendheden konden slechts beperkte resultaten boeken door economische uitputting van de vijand. Hun strategische macht op zee was gericht op controle in het kader van veiligheid en economisch gewin, niet op de lege glorie van zeeslagen.

De zeemogendheden die deze strategische macht uitoefenden, opereerden in tijden van evenwicht en stabiliteit in de waterige marges tussen de grote landmogendheden.

De synergie tussen landmogendheden en zeestaten was af te lezen aan de geografie en de cultuur van Egypte en Mesopotamië. Deze 'bakermatten van de beschaving' waren begrensde

De cultuur van de zeemogendheden ontwikkelde zich in de uithoeken van de vroege beschavingen, niet in het centrum. Marginale kustgemeenschappen ontwikkelden vanwege hun beperkte territoriale mogelijkheden mediterrane handelsnetwerken die essentiële grondstoffen – hout, koper en tin – leverden aan de grote continentale rijken van Egypte, Anatolië en Mesopotamië.

Na 1000 v.Chr. breidden Fenicische en Griekse zeesteden het van oorsprong Levantijnse handelsstelsel uit naar de Egeïsche, Adriatische en Tyreense Zee, en via de westelijke Middellandse Zee tot Gadir (Cadiz), voorbij de Zuilen van Herakles, op zoek naar metaalertsen. Toen deze maritieme spelers de zeeroutes die de bronnen met de markten verbonden eenmaal beheersten en beschermden, legden ze daarmee het fundament voor de strategische macht ter zee, de controle over de maritieme verbindinglijnen, en voor hun identiteit als zeestaat.

Omdat handel over zee kwetsbaar was voor rivaliserende staten en piraterij werden er beschermende zeestrijdkrachten in het leven geroepen. De kosten op de lange termijn voor de noodzakelijke schepen, zeelieden en infrastructuur noodzaakten zeestaten om meer inclusieve vor-

Een Egyptische rivierboot. Afbeelding uit de tombe van Menna in Thebe (nu Luxor), ca. 1422-1411 v.Chr.

regio's, georiënteerd op rivieren, omsloten door woestijnen en gebergten, met politieke kerngebieden die ver van de zee lagen. Politiek succes werd bepaald door binnenlandse stabiliteit en territoriale veroveringen. Hun geografische ligging werkte een op territorium en mankracht gebaseerd gevoel van uitzonderlijkheid en superioriteit in de hand, dat nieuwsgierigheid en exploratiedrang in de weg stond.

Zee Staten richtten zich vanwege hun beperkte landbouw mogelijkheden met visserij en handel op exploitatie van de zee. Zeevaart en een nieuwsgierige, onderzoekende instelling gingen veelal hand in hand, terwijl de landgerichte geestelijke oriëntatie beperkt bleef tot de bekende wereld en militaire oplossingen.

Wanneer er op het land sprake was van iets dat op een machtsevenwicht leek, schiep dat de politieke ruimte waarin zee Staten konden opereren. Grote, rivaliserende continentale Staten hechtten waarde aan zeehandel en hadden belangrijker zorgen aan hun hoofd dan de kleine zeevarende Staten. Daarentegen vernietigden de hegemonale, universele rijken van Assyrië, Babylon en Perzië de Levantijnse zee Staten als politieke en culturele spelers, waardoor ze het voor Athene en Carthago, net buiten het onmiddellijke bereik van de Mesopotamische militaire macht, mogelijk maakten om tot echte zeemogendheden uit te groeien.

Botsing

De botsing tussen de zeemogendheden en de expansionistische, continentale Staten die hun dynamiek en afwijkende cultuur vreesden, zou de politieke ontwikkeling van de oude wereld bepalen. In een reeks cultuurbotsingen vanaf de Griekse overwinning op de Perzen bij Salamis in 480 v.Chr. tot de vernietiging van Carthago door een Romeins leger onder Scipio Africanus in 146 v.Chr., stond de strategie van de beperkte oorlogvoering van de zeemogendheden – coalitievorming, economische uitputting en onderhandelingen om tot een overeenkomst te komen

– tegenover het continentale alternatief van onbegrensde oorlogvoering, grootschalige legers, beslissende veldslagen, territoriale verovering en absolute vernietiging. In deze confrontatie kwamen de theoretische grondslagen van de zeemogendheid tot stand en werden de vroegste Staten met deze identiteit vernietigd.

De opkomst van de zeemogendheden was een direct gevolg van de ontwikkelingen in de zeehandel van het Middellandse Zeegebied. In het vierde en derde millennium v.Chr. kwam de Levantijnse handel in olie, wijn en hout tot ontwikkeling om aan de vraag uit Mesopotamië en Egypte te voldoen, niet om in de behoeften van de relatief kleine lokale gemeenschappen te voorzien. De noodzaak om deze handel tegen rivaliserende economische spelers te beschermen, hetzij Staten of piraten, leidde tot militarisering van de maritieme activiteiten. Schepen werden gebruikt als gevechtsplatformen of voor amfibisch transport voor invallen overzee, zoals de Trojaanse Oorlog.

Het eerste strategische basisproduct waarin gehandeld werd, was timmerhout. Egypte en Mesopotamië hadden zware, sterke balken nodig voor de bouw van schepen en tempels, materiaal dat de inheemse boomsoorten niet konden leveren. Niet alleen importeerden ze het timmerhout, ze vochten ook om controle over de ceders en de harshoudende naaldhoutbossen op de bergen van Libanon. ▶

De Staten uit de oudheid gebruikten grote hoeveelheden metaal, dat niet makkelijk te vinden was. Halssieraad van goud met carneolen kralen. Afkomstig uit Cyprus, gemaakt tussen de veertiende en de twaalfde eeuw v.Chr. British Museum, Londen.

De eerste maritieme handelsroutes brachten het hout van Libanon naar het zuiden, naar Egypte, of naar de noordelijke haven Byblos, waarna het over de bergen naar Mesopotamië werd vervoerd. De economische noodzaak doorbrak het culturele isolationisme van deze statische, riviergerichte samenlevingen. Toen de langeafstandshandel over zee werd uitgebreid met strategische metalen kwam daarmee het ontstaansproces van een mediterrane beschaving op gang, de vorming van een culturele ruimte die bepaald werd door de zee.

Handelscontacten

Hoewel de zee voor de grote, op hun inheemse rivieren gebaseerde beschavingen letterlijk een randverschijnsel was, leidde hun afhankelijkheid van geïmporteerde grondstoffen wel tot handelscontacten. Rond 2500 v.Chr. importeerden de Egyptenaren naast cederhout, pek en andere materialen voor scheepsbouw en andere bouwprojecten ook olie uit Syrië.

‘De Thebaanse priesterelite haatte de zee en verzette zich tegen plannen om de hoofdstad naar de Nijldelta te verplaatsen, om contact met buitenlandse handelaren en buitenlandse ideeën te vermijden’

De schepen werden gefinancierd door Egypte en leken op de riviervaartuigen waarmee bouwmaterialen over de Nijl werden vervoerd, maar ze werden waarschijnlijk in de Levant gebouwd en bemand. Uit de tijd rond 1800 v.Chr. zijn afbeeldingen bekend van Levantijnse zeemannen die bij Thebe goederen uit hetzelfde soort schepen lossen.

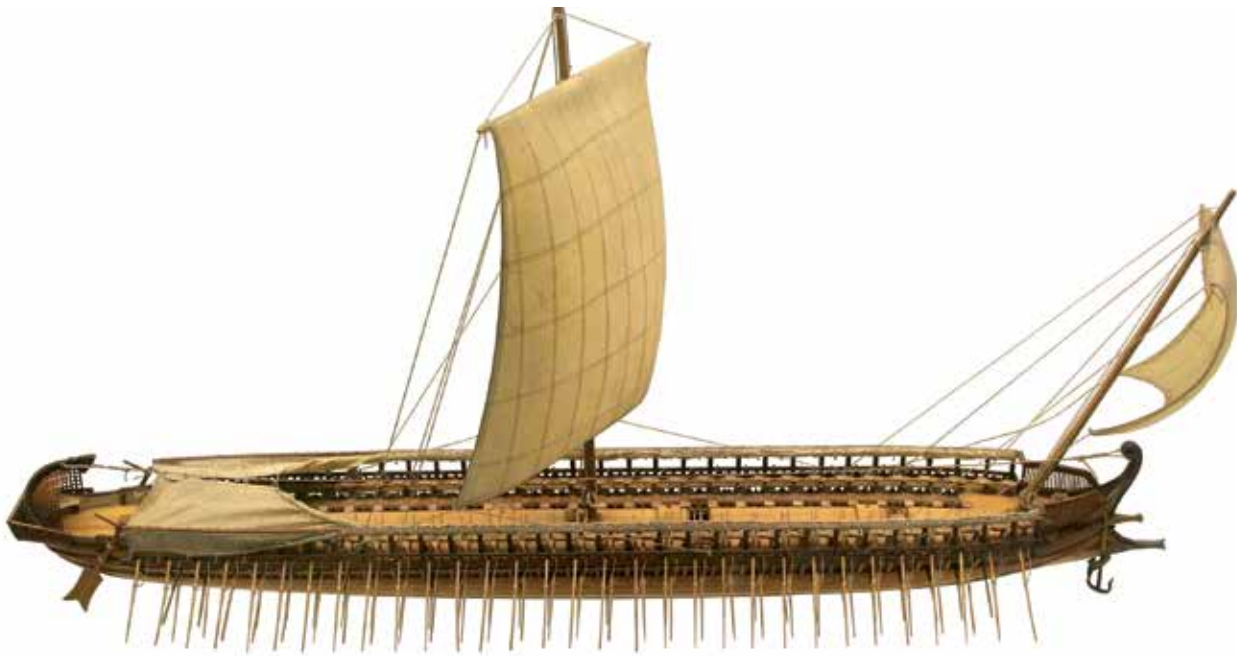
Maar hoeveel de Egyptenaren ook bijdroegen aan deze ontwikkeling, zelf toonden ze weinig belangstelling voor de buitenwereld. Ze lieten de meeste externe handel aan buitenlanders over, en hoewel ze een uitgebreide haveninfrastructuur aan de Nijl bouwden, vestigden ze geen haven aan de kust en lieten ze het eerste Suezkanaal in onbruik raken.

Egypte trok handel aan maar vormde geen eigen zeevarende, commerciële klasse. In plaats daarvan liet het de commercie over aan Kretenzische, Fenicische en Griekse kooplieden. Het bleef tot de Perzische verovering in 525 v.Chr. een economie die gebaseerd was op ruilhandel. De parallellen met het keizerlijke China, een ander groot, op rivieren georiënteerd rijk, zijn moeilijk over het hoofd te zien. Egypte was een bureaucratische staat, gebaseerd op traditie, continuïteit, priesterlijk gezag en zelfgenoegzaamheid. Nederlagen leidden tot xenofobie in plaats van tot zelfreflectie. Het is veelbetekenend dat de Egyptische

maritieme activiteit haar hoogtepunt kende onder niet-inheemse dynastieën. De Thebaanse priesterelite haatte de zee en verzette zich tegen plannen om de hoofdstad naar de Nijldelta te verplaatsen, om contact met buitenlandse handelaren en buitenlandse ideeën te vermijden. Maritieme gemeenschappen kozen er daarentegen bewust voor om naar buiten te kijken, een keuze die in alle aspecten van hun cultuur, van de politiek tot oorlogvoering, is te herkennen. In de bronstijd, tussen 2800 en 1300 v.Chr., boden de groeiende internationale verbindingen van de mediterrane handel kansen voor de ontwikkeling van zeemogendheden. Rond 2000 v.Chr. werden de geroeide, kanoachtige vaartuigen vervangen door zeilschepen, wat een verschuiving van lokale handel in luxegoederen naar bulktransport markeerde. De nieuwe schepen konden tot 500 ton vervoeren en begonnen vanaf de dertiende eeuw v.Chr. in schriftelijke bronnen op te duiken. Hun belang is af te leiden uit 's werelds oudst bekende scheepswrak. Het Uluburun-vaartuig (veertiende eeuw v.Chr.) dat voor de zuidwestkust van Turkije werd ontdekt, vervoerde zes ton aan ruwe koper en een ton tin, genoeg metaal om, wanneer het was omgesmolten tot brons, een klein leger mee uit te rusten. De staten uit de oudheid gebruikten grote hoeveelheden metaal, voor wapens, om hun macht en rijkdom te demonstreren, of als voorraad voor toekomstig gebruik. De zeehandel voorzag in een vraag die ontstond doordat de vindplaatsen van de belangrijkste metalen bijzonder ongelijk verdeeld zijn in het Middellandse Zeegebied. In Noord-Europa kwamen metalen relatief gelijkmatig verspreid voor en konden ze over het algemeen over land getransporteerd worden, maar de mediterrane regio's met een hoge landbouwproductiviteit en grote bevolking, zoals Mesopotamië en Egypte, hadden geen kwalitatief goed timmerhout en geen belangrijke metalen. De belangrijkste bron voor koper was Cyprus. Aanvankelijk werd tin, dat vrijwel volledig ontbreekt in het Middellandse Zeegebied, uit

Een Fenicisch schip op de zijkant van een sarcofaag.

Centraal-Azië aangevoerd, via Mesopotamië, met Oegarit (Ras Shamra) als belangrijkste ruilhandelscentrum. Later kwamen daar Bohemen, Bretagne en Cornwall als bronnen bij, terwijl de kleine voorraden op het Iberisch Schiereiland, in Toscane en op Sardinië de handelaren uit het oostelijke Middellandse Zeebekken naar de Adriatische en Tyrreense Zee lokten, en uiteindelijk naar de Atlantische Oceaan, om aan te sluiten bij de routes over land die de metalen naar het Middellandse Zeegebied brachten. Deze handelsroutes waren in de oudheid niet alleen essentieel voor de machtspositie van staten, ze hadden ook ingrijpende strategische gevolgen.

Gewelddadige strijd

Begerig naar metalen en hout richtten opeenvolgende Mesopotamische rijken hun blik op de Middellandse Zeekust, waar zeevarende handelsstaten ontstonden die de grondstoffen leverden. Zij bouwden steeds grotere handelsnetwerken op om in de aanvoer van erts te kunnen blijven voorzien. Fenicische en Griekse handelaren en kolonisten drongen in de Tyrreense Zee door, het centrum van de handel in tin uit Noord-Europa, en kwamen in conflict met de Etrusken, een andere op metaalbewerking georiënteerde cultuur. De strijd om de controle over de maritieme handel werd gewelddadig, en de vroegst vermelde zeeslag vond plaats voor de kust van Sardinië. 'Ondanks de onmiskenbare gevaren overtrof het transport over zee de verbindingen over land zozeer in gemak dat het Middellandse Zeegebied een omgeving werd van nauw met elkaar verbonden routes waaraan kustlanden en havens lagen.²¹ Het was een realiteit die op de lange termijn tot een andere werkelijkheidsperceptie leidde, waarin zeeroutes en navigatietechnieken centraal stonden en die de zee tot een brede rivier begon te reduceren.

De reusachtige groei in handel, contacten en uitwisseling werd niet overal met gejuich ontvangen. De handel over zee werd de drijvende

kracht achter progressieve ideeën, verandering en emancipatie, een afwijkend cultureel model dat haaks stond op dat van de toenmalige versterkte continentale machten: filosofen en heersers vreesden de 'corrumperende zee' die een bedreiging vormde voor de maatschappelijke orde en politieke stabiliteit. Hoewel ze uitgezonden werden om handel te drijven, vervoerden de schepen behalve goederen ook mensen, ideeën en beelden.

De niet tot de elite behorende reizigers vormden de verbinding tussen de regio's en rijken van het oostelijke Middellandse Zeegebied en Mesopotamië, over zeeën die over het algemeen open toegankelijk waren voor iedereen. De verspreiding van de op de zee georiënteerde culturen bleef grotendeels beperkt tot havensteden en hun onmiddellijke achterland. De vrije gedachte-uitwisseling veranderde het perspectief en sloot de elite buiten. Elk aspect van het leven kreeg een andere betekenis voor de zeeculturen: terwijl de priesterkoningen van Mesopotamië en Egypte de hemel bestudeerden om astrologische voortekenen te onderkennen, keken zeelieden omhoog om de 'kunst van het vinden van havens' te ontwikkelen, de navigatie die in het centrum van hun wereldbeschouwing kwam te staan. Het proces werkte naar twee kanten: de Grieken namen de sculptuurkunst uit Egypte over en voorzagen de statische goden van de Nijl van het leven en de hartstocht van een veel mensgerichtere cultuur. De Egyptenaren brachten het bootmodel van de Nijl naar Fenicië, waar het in een zeevarende vorm werd vertaald. We weten dat deze culturele uitwisseling de inspiratiebron was voor de Griekse zeevaart; dezelfde vorm van uitwisseling leende zich uitstekend voor het vervoer van rijke ideeën en ladingen in beide richtingen. ■

Model van een Grieks trireem, een door roeiers voortbewogen schip. Duits Museum, München.

■ V. Gabrielsen, *Financing the Athenian Fleet: Public Taxation and Social Relations*, Baltimore, MD, Johns Hopkins University Press, 1994, p. 19-26.

Noten

De oorspronkelijke tekst bevat meer noten, die zijn er in deze voorpublicatie uitgelaten. Ook de afbeeldingen bij deze tekst komen niet uit het boek.

IMAGO KALENDER 2020

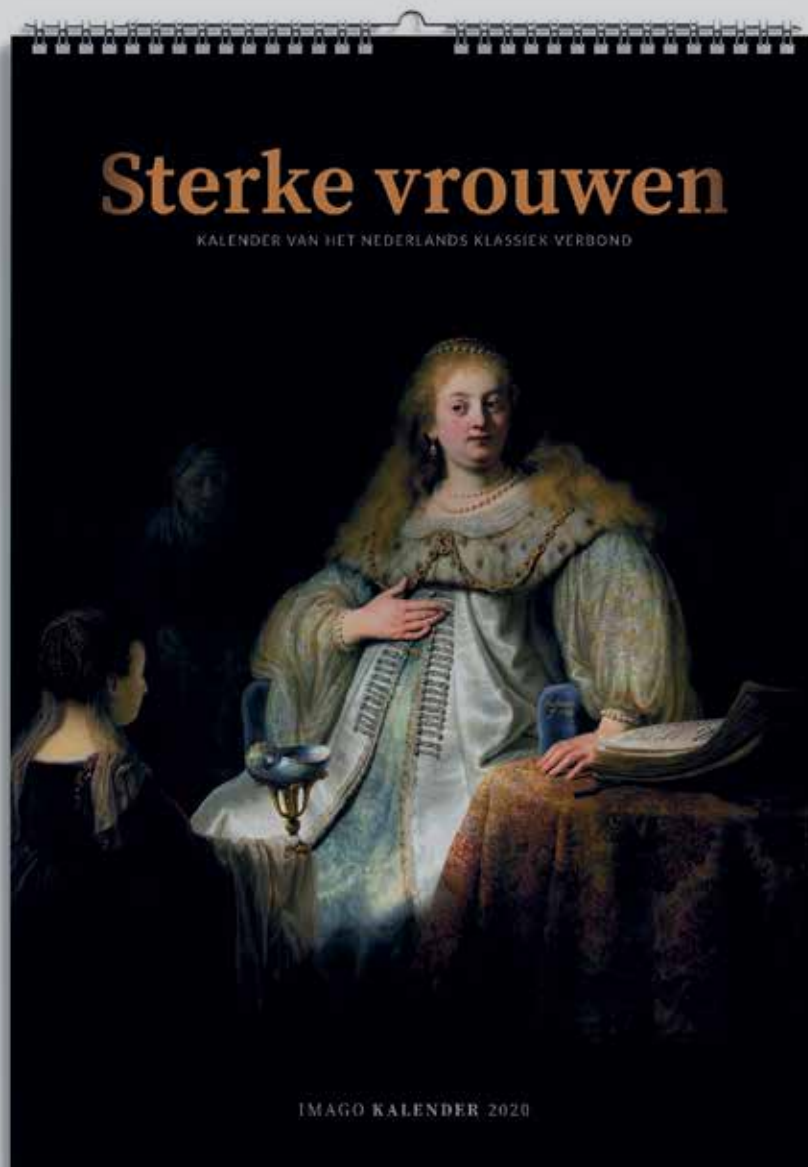
'Elke maand inspiratie uit de Oudheid!'

De Imagokalender van 2020 is gewijd aan sterke vrouwen uit de Oudheid.

De naam van de godin Athena komt dan vaak als eerste naar boven. Maar de Oudheid telt meer vrouwen die een bijzondere plek innemen in de mythologie of de historie. In de Imagokalender 2020 staan twaalf sterke vrouwen centraal.

Laat je elke maand inspireren door het prachtige beeldmateriaal en de verrassende achtergrondverhalen door vooraanstaande klassici.

**Bestel de kalender op
www.imagokalender.nl**

Een nietig eilandje met een sleutelrol

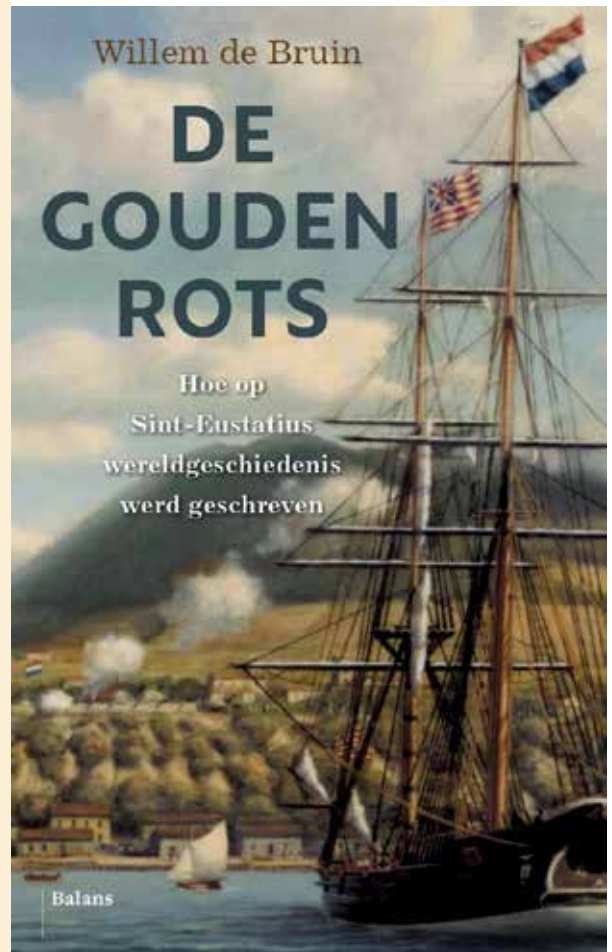
Wanneer behoren gebeurtenissen tot de wereldgeschiedenis? Wanneer is iets zo belangrijk dat iets in handboeken en in buitenlandse geschriften terecht komt? Is het feit dat handelaren op Sint-Eustatius wapens en munitie leverden aan Amerikaanse opstandelingen, en dat door de saluutschoten van de *Andrea Doria* te repliceren de Nederlanden de Verenigde Staten erkende, een historische gebeurtenis van wereldformaat? Volgens de flaptekst van *De Gouden Rots* wel. De haven was 'de belangrijkste vrijhaven van het Caraïbisch gebied', de levering van wapens leverden 'een belangrijke bijdrage aan de uiteindelijke overwinning', het eerste saluutschot was 'de eerste erkenning' van de onafhankelijkheid van de Amerikanen en Sint-Eustatius was 'een nietig eilandje dat een sleutelrol in de wereldgeschiedenis kreeg toebedeeld.' Van alle voormalige Nederlandse

'Toen de Britten waren verjaagd, was een deel van het WIC-archief verdwenen en de rest besmeurd met uitwerpselen en doordrenkt met urine'

Antillen is over *Statia* (spreek uit: steesja) wel het minste gepubliceerd. Wat antropologische scripties, enkele artikelen over de Joden op het eiland, de omgevallen boekenkast van Johan Hartog, archeologische rapporten en natuurlijk over de rol in de Amerikaanse vrijheidsstrijd, met *The First Salute* (1988) van Pulitzer Prize-winnares Barbara Tuchman als hoogtepunt. Hoewel hoog wordt opgegeven over de economische rol van Sint-Eustatius – 3000 schepen in 1779, 23 miljoen pond suiker (Victor

Enthoven) – is er nog geen economisch historicus geweest die dit goed in kaart heeft gebracht. Hoe kan het ook anders. Toen in 1781 de Britten waren verjaagd, was een deel van het WIC-archief verdwenen en was de rest besmeurd met uitwerpselen en doordrenkt met urine.

16 november 1776 was de datum waarop de oorlogsbodem *Andrew Doria* zich op de rede voor Fort Oranje meldde. Saluutschoten werden uitgewisseld en de kapitein werd met alle egards ontvangen. Dat dit schip en vrachtaarders zich hier vervoegden was logisch: Sint-Eustatius was een vrijhaven met een anderhalve kilometer lange benedenstad, voornamelijk bestaande uit pakhuizen. Daar lag van alles opgeslagen. Het belangrijkste waren suiker, koffie, katoen, cacao, indigo, tabak, wapens en munitie (de slavenhandel stopte in 1764). De (smokkel)handel zinde Groot-Brittannië niet, de impliciete erkenning van de opstandige koloniën al helemaal niet. De Republiek verordonneerde dat commandeur Johannes de Graaff naar Amsterdam moest komen en men beloofde beterschap. Uiteindelijk mocht dat niet baten, wat mede leidde tot de Vierde Engels-Nederlandse Oorlog (1780-84). Het was logisch dat de Britse admiraal Rodney in februari 1781 het eiland, zonder slag of stoot, in bezit nam. De Republiek onder stadhouder Willem V stond niet bekend wegens een sterke vloot. Rodney verheugde zich op de inname van de 'Golden Rock', want dit beloofde delging van zijn gokschulden. In totaal verbleef Rodney drie maanden lang op het eiland, waardoor hij niet in staat was om het leger van Cornwallis in de Slag bij Yorktown te ontzetten. Dat werd hem later in het Britse parlement, met name door de eloquente Edmund Burke, kwalijk genomen. Het hielp niet dat Sint-Eustatius in november 1781 door

De Gouden Rots. Hoe op Sint-Eustatius wereldgeschiedenis werd geschreven. *Willem de Bruin* (Balans, Amsterdam 2019), 272 blz., € 22,99

de Franse maarschalk de Bouillé werd ingepikt. Tot 1816 zou 'de Gouden Rots' nog vijf maal in andere handen over gaan. Wie tegenwoordig de *Twin Otter* vanaf Sint Maarten neemt, ziet vanuit de lucht de open baai liggen. Naast de prachtige natuur op en in de uitgedoofde vulkaan *The Quill*, is een bezoek aan de forten en het centraal gelegen Fort Oranje onontkoombaar. En dan de trap af, naar de ruïnes van de voormalige pakhuizen. Hier werd goud verdiend. Hiervoor lagen soms tientallen schepen. Wie de rust van heden kent, kan zich dat niet meer voorstellen.

Ger Jan Onrust ▶

Zoektocht naar een vader

'Je vader wilde voor held spelen, maar het liep een beetje anders dan verwacht.' Dit kreeg Lillian de Bruijn als meisje te horen op haar vraag wat haar vader in de oorlog had gedaan, waardoor hij in een concentratiekamp terecht kwam. Lange tijd liet ze het bij dit vage antwoord. Pas veel later in haar leven – nadat hij was overleden – ging zij op onderzoek uit en traceerde ze zijn levensloop.

Hoewel tal van vragen voor haar onbeantwoord zijn gebleven, weet zij dat haar vader Ton de Bruijn (1922-1978) samen met een vriend via Zwitserland naar Engeland wilde om daar dienst te nemen en tegen de Duitsers te vechten. Met dat doel had hij zich in 1943 vrijwillig voor de *Arbeits-einsatz* aangemeld. Zodoende bezat hij een reisdocument en kon hij ongehinderd de Duitse grens passeren. Ook bereikte hij begin juli (hoe precies werd niet duidelijk) Konstanz aan de Bodensee, waar een hermetisch afgesloten grens doorheen liep. Maar het

adres van een boekhandel dat hij had gekregen en waar hij verdere instructies zou ontvangen, bleek niet te bestaan. Ook de winkel zelf was nergens te vinden.

'De oorlog die hij al die jaren op afstand had gehouden, kwam als een boemerang bij hem terug'

Een volgende zekerheid voor Lillian is dat hij een paar dagen later, nadat hij nog een poging had gewaagd elders de grens over te steken, werd opgepakt en wegens landverraad in de gevangenis belandde. Eerst zes weken in Konstanz en later, na aftrek van voorarrest, zes maanden in Stuttgart. Mocht hij, nadat hij zijn straf had uitgezeten, de illusie hebben gehad dat hij hierna vrij was en de trein naar huis kon pakken, dan kwam hij bedrogen uit, want buiten de poort wachtte de Gestapo hem op. En zoals wel vaker met vrijgekomen gevangenen gebeurde, werd hij op transport gezet naar een concentratiekamp. In zijn geval was dat Dachau. Daar moest hij voor de wapenindustrie werken, want er was een grote behoefte aan arbeidskrachten. Dachau was niet het enige strafkamp waar hij te werk werd gesteld. Buchenwald en Ohrdruf volgden. Vooral het werk in Ohrdruf, gelegen in Zuid-Thüringen, was onmenselijk zwaar. Ingedeeld in een arbeidscommando werden de gevangenen gedwongen een netwerk van ondergrondse bunkers in de rotsen uit te houwen, tot ze er door uitputting, ziekte en ondervoeding bij neervielen. De laatste zware beproeving voor De Bruijn waren de dodenmarsen. Een wonder dat hij die overleefde. Toen hij niet meer verder kon, nam een Russische vriend hem mee op zijn rug.

Op 8 mei 1945 werd hij door Tsjechische partizanen bevrijd. Dertig jaar later vertelde hij zijn dochter dat hij, 'eindelijk vrij', nog maar veertig kilo woog, 'botten met een vel erover'. Ook het naoorlogse leven van haar vader, dat door de echtscheiding met haar moeder bij vlagen onbekend voor haar was, heeft ze zoveel mogelijk in kaart proberen te brengen. Zijn bestaan als technisch tekenaar en zakenman verliep aanvankelijk zeer succesvol, maar dat veranderde nadat het bedrijf dat hij had opgebouwd failliet ging. Gedurende een bepaalde periode raakte hij zelfs in de criminaliteit verzeild. Dieptepunt was zijn detentie van negen maanden in Haarlem en Scheveningen. 'De oorlog die hij zo succesvol op afstand had gehouden al die jaren, kwam als een boemerang bij hem terug,' verwoordt de auteur treffend.

Voor haar zoektocht is Lillian de Bruijn (historica, redactrice en schrijfdocente) onder meer in tal van archieven gedoken. Daarnaast heeft ze zich uitvoerig gedocumenteerd over de Tweede Wereldoorlog in het algemeen en de oorlogssituaties waarin haar vader verkeerde in het bijzonder. Verder sprak zij met vrienden en bekenden van hem, voor zover die nog in leven waren, en nabestaanden.

Ook beschikte zij over brieven van zijn moeder (haar oma) aan hem, waaruit zij kon citeren. Deze waren in de oorlog geschreven, maar nooit verzonden. Een functionele rol spelen haar eigen dagboeken in het verhaal. *Ik kreeg mijn vader niet dood* is namelijk, behalve een zoektocht naar het oorlogsleed van haar vader, ook een persoonlijke geschiedenis met als thema het zoeken naar een vader, die vaak afwezig was en weinige keren de liefde gaf waaraan zij als kind behoefte had. Een boek om niet te vergeten!

Gert Moleman

Ik kreeg mijn vader niet dood. Het roekeloze bestaan van een kampoverlevende. *Lillian de Bruijn* (Boom, Amsterdam 2019), 224 blz., € 20,00

Zet in uw agenda!

Nationaal Archief, Den Haag

Vrijdag 13 maart

**Wie zijn wij
en wie waren zij?**

*Over identiteit en identificatie
in het geschiedenisonderwijs*

Met internationaal gerenommeerde sprekers,
praktische workshops en rondleidingen

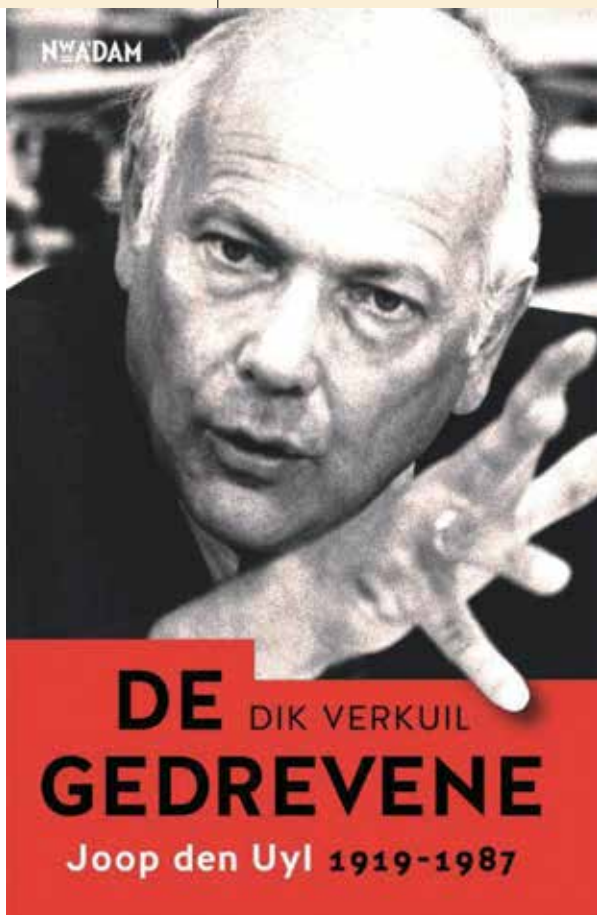

Een socialistische dominee

Oud-Kleio-redacteur Dik Verkuil schreef een kloeke biografie over de PvdA-politicus Joop den Uyl (1919-1987). Over deze markante staatsman, premier tussen 1973 en 1977, verscheen in 2008 al eens een levensschets van de hand van journaliste Anet Bleich. Naar de smaak van Verkuil had deze auteur evenwel een 'te aabare versie' van Den Uyl gegeven, en liet zij hem als machtspoliticus niet goed uit de verf komen. Verkuil, wiens eerste poging tot een biografie was gestuit op tegenwerking van Den Uyls nazaten, besloot het destijds verzamelde materiaal alsnog te gaan gebruiken. Diverse politici van weleer wist hij voor een interview te strikken. Hij nam onbetaald verlof van zijn functie als eindredacteur nieuws bij de NOS. Na maanden van verwoed

schrijven wist hij exact op 9 augustus 2019, Den Uyls honderdste geboortedag, een voltooide biografie te presenteren. Bij die presentatie noemde Verkuil het optreden van Den Uyl, gemeten naar het resultaat van vier jaar premierschap, 'een fiasco', maar als dominant intellectueel was Den Uyl van grote betekenis. In de jaren vijftig was de jonge politicus directeur van de Wiardi Beckman Stichting, de denktank van de PvdA. Zijn rapporten en speeches toonden geestkracht en diepgang. Wel stonden al zijn artikelen in dienst van de politiek. Den Uyl zag zich als kampioen van de achtergestelde Nederlanders, de zwakken in de samenleving. Maar bekommernis om het lot van de allerarmsten had hij van huis uit bepaald niet meegekregen. Hij was opgevoed in een rechtlijnige gereformeerde traditie. De jonge Den Uyl toonde vooral 'een onbedwingbare begeerte zichzelf te doen gelden', aldus een jeugdvriend. Later rekende hij af met het geloof. Maar in de werkdrijf, de welsprekendheid van een gedreven dominee – inclusief de gebarentaal en het opgeheven vingertje – zouden zijn medewerkers en toehoorders altijd de sporen van zijn reformatorische jeugd herkennen. Onder invloed van uitgever Geert van Oorschot en publicist Jacques de Kadt bekeerde Den Uyl zich tot het socialisme. In zijn artikelen stelde hij de grote inkomensverschillen in ons land aan de kaak. Uitbreiding van de publieke sector achtte hij bittere noodzaak. De publieke voorzieningen waren achterop geraakt bij de particuliere consumptie, zo praatte hij de Amerikaanse econoom John Kenneth Galbraith na. Den Uyl gaf veel om de mensheid, maar weinig om mensen om hem heen. Hij was slordig in het onderhouden van persoonlijke contacten, vergat afspraken en kon slecht delegeren. Hij was altijd gefixeerd op zijn werk, en zeer

overtuigd van het eigen gelijk. Hij miste het vermogen zich in de standpunten van zijn politieke tegenstanders te verplaatsen, laat staan compromissen te zoeken. Dat zou hem opbreken. Als minister van Economische Zaken in het kabinet-Cals (1965-1966) nam hij verantwoordelijkheid voor het sluiten van de Limburgse steenkolenmijnen, waarbij voor de 45.000 mijnwerkers vervangende werkgelegenheid moest worden geschapen. Voor de Kamerverkiezingen van 1967 werd hij voor het eerst lijsttrekker van de PvdA, een post die hij in totaal maar liefst zevenmaal zou bemannen. Rond 1970 maakte de radicale Nieuw Links-vleugel veel kabaal, maar Den Uyl slaagde er op knappe wijze in de partij-eenheid te bewaren (afgezien van de afsplitsing DS'70). Kostelijk zijn Verkuils beschrijvingen van de oeverloze discussies over de koers van de partij. Het uur van triomf kwam voor Den Uyl in 1973. Na een uiterst moeizaam formatieproces kwam het meest linkse kabinet uit de vaderlandse geschiedenis op het paleisbordes te staan. Rood met een wit randje, zo werd gezegd. De PvdA, D'66 en de PPR samen met de ietwat tegenstribbelende KVP en AR. De PvdA leverde sterke mannen als Duisenberg (Financiën) en Van der Stoep (Buitenlandse Zaken), de KVP was met Van Agt en de jonge Lubbers goed vertegenwoordigd. 'Spreiding van kennis, macht en inkomen' was het devies. Den Uyls ambitie was niets minder dan de maatschappij omturnen. De oogst van de revolutiejaren zestig zou worden binnengehaald in een reeks fundamentele hervormingswetten. De handen van de gedrevene jeukten. Het liep anders. De economie raakte in de versukkeling, onder meer als gevolg van de oliecrisis van 1973-1974. Allerlei fraaie beloftes konden niet worden ingelost. Den Uyl toonde weliswaar

De gedrevene. Joop den Uyl 1919-1987. *Dik Verkuil* (Nieuw Amsterdam, Amsterdam 2019), 464 blz., € 34,99

Joop den Uyl en Dries van Agt tijdens de Algemene Beschouwingen in de Tweede Kamer, 13 oktober 1976. Foto: Bert Verhoeff/Anefo, Nationaal Archief.

behendigheids in het oplossen van een aantal netelige kwesties die op het pad van zijn kabinet kwamen: het wel of niet afsluiten van de Oosterschelde, de aankoop van gevechtsvliegtuigen, de onafhankelijkheid van Suriname in 1975, de Lockheed-affaire rond prins Bernhard, de Molukse treinkapingen. Maar toen het op maatschappij-hervormend oogsten aankwam, met name door een viertal hervormingsacties (vermogensaanwasdeling, wet op de ondernemingsraden, wet op de investeringsrekening en de grondpolitiek), ontstond een lang en slepend gevecht, vooral met de inmiddels steeds assertiever optredende christendemocraten. Met name Lubbers en Van Agt gingen in de contramine. De sfeer in het kabinet verziekte. Den Uyl kwam klem te zitten tussen enerzijds de toenemende weerzin van rechts (ondernemers, *De Telegraaf*, Wiegels VVD, Van Agt en zijn ethisch reveil) tegen zijn persoon en beleid, en anderzijds het ongeduld ter linkerkant. Polarisatie kenmerkte de samenleving: de 'zwijgende meerderheid' voelde zich door het linkse gedram in het nauw gebracht en vocht terug. Den Uyl was en bleef de gedreven moralist

die de jacht op geld verafschuwde en droomde van gemeenschapsvoorzieningen en culturele ontplooiing.

In 1977 viel het kabinet-Den Uyl over de grondpolitiek. De PvdA won tien zetels bij de daaropvolgende Kamerverkiezingen, maar wist die winst niet te verzilveren, mede door star vast te houden aan de eerder geformuleerde meerderheidsstrategie: in het tweede kabinet-Den Uyl zouden de progressieve partijen moeten domineren. Het kwam er nooit. De christendemocraten zetten hun stekels op, en uiteindelijk ging Van Agt met Wiegels in zee. Het kabinet-Van Agt zou de volle vier jaren regeren.

Gefrustreerd nam Den Uyl plaats in de kamerbankjes. Nog eenmaal stond hij op uit die bankjes, toen hij aantrad als 'superminister' in het kabinet-Van Agt II. Dat kwam evenwel al na acht maanden ten val. Pijnlijk was het om te zien hoe Den Uyl almaar talmde met het aanwijzen van een opvolger. Pas in 1986 gunde hij die eer aan Wim Kok. Hij bleef zijn eigen gelijk koesteren en verzuimde te investeren in persoonlijke relaties. In wezen was Den Uyl een eenzaam man, zelfs in de boezem van zijn gezin dat hij zo vaak op zich liet

wachten. Eind 1987 bleek een hersentumor ongeneeslijk. Hij stierf op de dag voor Kerstmis.

Dik Verkuil heeft een uiterst leesbare biografie geschreven van een van de belangrijkste Nederlandse politici van de twintigste eeuw. Goed geproportioneerd, zeer gewetensvol en systematisch, hier en daar taai als hij Den Uyls schrijfsels ontleedt, en waar nodig met verwijzingen naar de actualiteit. Heel helder maakt hij zichtbaar hoe Den Uyls ambitieuze plannen voor een fundamenteel rechtvaardiger samenleving strandden of uitmondten in ondoorzichtige compromissen.

'Den Uyl gaf veel om de mensheid, maar weinig om mensen om hem heen'

Het boek vormt geschikt leesvoer voor docenten die met hun leerlingen de historische context Nederland na 1948 gaan behandelen. Zij zouden de vraag kunnen opwerpen of er in de hedendaagse politiek nog ruimte is voor de messianistische bevoegenheid die Den Uyl heel zijn politieke leven tentoonspreidde.

Jan van Oudheusden ▶

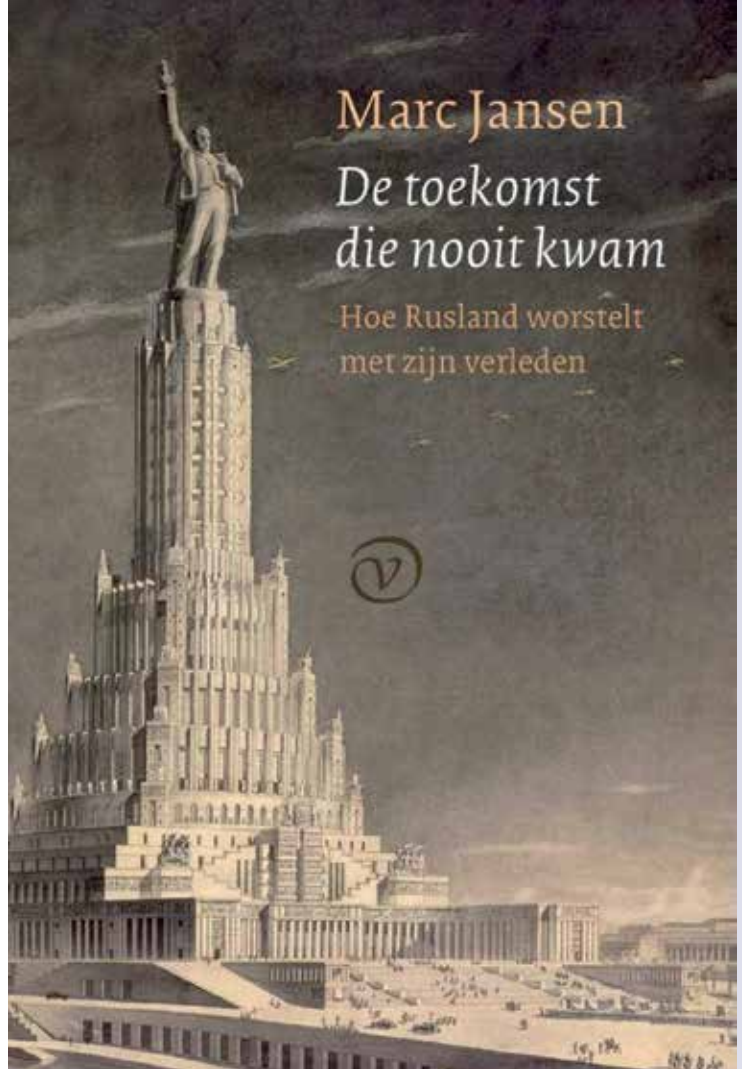
Rusland blijft van Stalin

Journaliste Hester den Boer liet in *Onderdrukt door de verlosser* (zie Kleio 5, september 2019) al zien hoeveel moeite de Russen hebben met het stalinistische verleden van strafkampen en terreur. Veel directbetrokkenen veroordeelden Stalins daden niet, integendeel. Stalin is op dit moment uitermate populair in Rusland.

Marc Jansen, lange tijd verbonden aan de Universiteit van Amsterdam, plaatst de Stalinperiode in een breder kader. Hij verwijst naar de Franse stalinismekenner Werth, die aangeeft dat tussen 1930 en 1953 – dus onder Stalins bewind – een miljoen executies plaatsvonden, 1,8 miljoen mensen overleden in de strafkampen, 1,5 miljoen Russen de deportaties niet overleefden en er ruim zes miljoen mensen bezweken tijdens de bewust veroorzaakte hongersnood van de jaren dertig. Opgeteld ruim tien miljoen mensen.

Dan blijft nog de vraag hoe we de 26 miljoen doden van de Tweede Wereldoorlog meetellen. Dat aantal is immers mede zo hoog omdat Stalin de top van het leger gezuiverd had en daarmee de militaire kracht van de Sovjet-Unie verzwakte. En dan hebben we het nog niet over de periode vóórdat Stalin aan de macht kwam. Want de terreur begon, laat Jansen zien, in feite al met de Revolutie van 1917.

De worsteling, waar de titel naar verwijst, begint drie jaar na Stalins dood. In 1956 hield secretaris-generaal Chroesjtsjov op het twintigste partijcongres van de Communistische Partij de beroemde 'Geheime Rede'. Daarin werd, tot verbijstering van de aanwezigen, afgerekend met Stalin. Die was, met nog een paar anderen, verantwoordelijk voor de terreur en de miljoenen doden, onder wie talloze partijleden. Dat er sprake was geweest van 'productienormen' en 'quota

De toekomst die nooit kwam. Hoe Rusland worstelt met zijn verleden. Marc Jansen (Van Oorschot, Amsterdam 2019), 186 blz., € 20,00

executies' die gehaald moesten worden, schokte veel aanwezigen. In de jaren zeventig verschenen boeken als *De Goelag Archipel* van Solzjenitsyn en *Let History Judge* van Medvedev die nog meer inzicht gaven in deze terreur. In de decennia na Chroesjtsjov zetten sommige partijleiders ook stappen. Schoon schip maken deed echter niemand. Gorbatsjov deed een moedige poging met zijn 'perestrojka' en 'glasnost'. Jeltsin ving het oude Sovjetvolkslied. De nationale feestdag viel niet meer in de revolutiemaand november maar in mei, de maand waarin De Grote Vaderlandse Oorlog was gewonnen.

Maar iedere partijleider na Stalin bleef worstelen met het verleden. Ook Poetin. Hij voerde wel weer het Sovjetvolkslied in, zij het met een andere tekst, maar de viering van de nationale feestdag bleef

in mei plaatsvinden. Poetin uit ook niet te veel kritiek op Stalin. Door Stalin en het communistisch verleden af te vallen, verzwakt hij zijn eigen positie. Daarnaast is Stalin veel te populair. Onder zijn bewind was er in ieder geval een soort welvaart, rust en orde, vindt een meerderheid van de Russen. Veel Russen hebben genoeg van de verschrikkelijke verhalen over de Stalinperiode. Hun dilemma is duidelijk. Maar Jansen stelt, net als een aantal Russische actievoerders en historici, terecht dat iedereen het recht heeft om het verleden, hoe onaangenaam soms ook, te kennen. Het is knap hoe Jansen in 186 pagina's – inclusief register en literatuurlijst – deze geschiedenis met talloze feiten en personen helder en zeer leesbaar beschrijft.

Wim Rongen

Nucleaire tragedie

Adam Higginbotham geeft in *Nacht in Tsjernobyl* een veelzijdig beeld van de grootste kernramp uit de geschiedenis. Sommige lezers zullen hun afwijzing van kernenergie erin bevestigd zien, maar je kunt in het boek ook argumenten vinden voor de stelling dat niet falende technologie maar een falend politiek systeem tot de beruchte nucleaire tragedie heeft geleid. Higginbotham lijkt in zijn schrijfstijl op Svetlana Alexijevitsj, auteur van het aangrijpende *Wij houden van Tsjernobyl* (1997). Hij geeft echter een breder beeld van de oorzaken en gevolgen van de kernramp door het verhaal niet alleen door de ogen van de betrokken burgers en reddingswerkers te laten zien, maar ook door die van politici, wetenschappers en medewerkers van de kerncentrale.

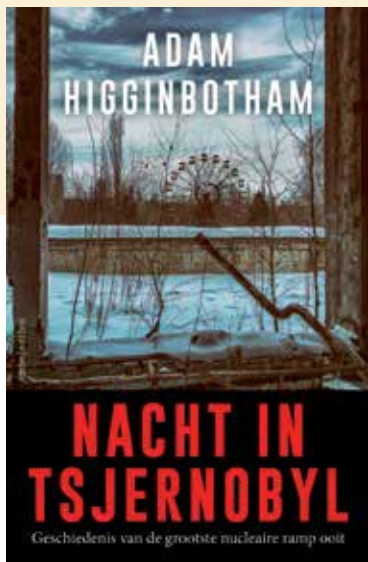
Higginbotham betoogt als eerste dat Tsjernobyl een rol heeft gespeeld in de val van de Sovjet-Unie vijf jaar later. Behalve dat de ramp grote financiële gevolgen had, bracht het ook de rampzalige gevolgen van de Sovjetpropaganda aan het licht. Pas 32 uur na de catastrofe werd begonnen met de evacuatie van burgers. En pas na dagen werd er voor het eerst over gesproken op radio en tv. Aan het buitenland werd pas toegegeven dat er een kernramp had plaatsgevonden toen Zweden een grote toename aan radioactiviteit op haar grondgebied had gemeten. De ramp heeft door de geheimhouding en weigering van buitenlandse hulp veel grotere gevolgen gehad dan nodig was geweest. Bovendien had de ramp voorkomen kunnen worden als men door (tijds)druk van bovenaf niet grote fouten had gemaakt tijdens de aanleg en testfase van de reactor.

Voor wie de gebeurtenissen rond Tsjernobyl ook in beeld wil zien, is de recent verschenen HBO-serie *Chernobyl* een aanrader. Hierbij moet in het achterhoofd worden gehouden dat Higginbothams boek historisch correcter en vollediger is dan deze goed ontvangen serie.

Miriam van der Veen ■

Nacht in Tsjernobyl.

Geschiedenis van de grootste nucleaire ramp ooit. Adam Higginbotham (Ambo|Anthos, Amsterdam 2019), 480 blz., € 29,99

Design Derde Rijk

In het Design Museum Den Bosch is de eerste grote overzichtstentoonstelling van design van het Derde Rijk te zien. Met de Volkswagen Kever, de Olympische Spelen in 1936, de swastika en de films van Leni Riefenstahl en andere belangrijke stukken uit Nederland en Duitsland. De tentoonstelling *Design van het Derde Rijk* toont de grote bijdrage van vormgeving aan de verspreiding en ontwikkeling van de kwaadaardige nazi-ideologie; de vormgeving is een instrument in handen van het kwaad. De tentoonstelling is te zien tot en met 19 januari 2020.

VGN KLEIO

Hoofredactie: Ben Vriesema | beninhaarlem@hotmail.com
Eindredactie: Patsboem! educatief, Martijn van Lieshout, Richard de Rooij | redactie@vgnkleio.nl
Redactie: Quinten Koster, Daan van Leeuwen, Lisa Oskamp, Daan Schuijt, Nicole van der Steen, Bart den Uyl, Hans Vermeer, Matthijs Wieldraaijer
Medewerkers: Jelte Posthumus, Ton van der Schans
Vormgeving: Bianca Emanuel Magazine Design

Redactieadres: Molenveldlaan 43, 6523 RJ Nijmegen
Druk: Drukkerij Ten Brink, Meppel | ISSN 0165-6449
Advertentie acquisitie: Susanne Elgershuizen, 06 - 137 601 25 | elgershuizen15@gmail.com
Kleiokrant: Kopij kunt u sturen naar: redactie@vgnkleio.nl.
Website: www.vgnkleio.nl
Social media: @gsonderwijs www.facebook.com/vgnkleio

Contributie: Lidmaatschap VGN € 80,- | Studenten € 50,-
Leden- en abonnementen-administratie: Lid worden of uw gegevens wijzigen? Stuur een mail naar: aanmelden@vgnkleio.nl.

Algemeen Bestuur VGN

Ton van der Schans, voorzitter, mediacontacten, pabocommissie
 Maarten van Gils, secretaris, cie. didactiek
 Maud Knook, penningmeester
 Hellen Janssen, cie. havo/vwo, Euroclio
 Gerard Rozing, cie. vmbo, cie. lerarenopleidingen
 Steven Stegers, Euroclio, cie. wereldgeschiedenis
 Pim Renou, ICT, communicatie, pr
 Jos Niewold, cie. vmbo, PVVVO

Berichten voor het VGN-bestuur kunt u sturen naar: contact@vgnkleio.nl.

In de rij

Ik heb mijn leerlingen altijd gestimuleerd de wereld te verkennen, omdat ik – naar Confucius – meende dat het beter was een mijl te reizen dan duizend boeken te lezen. Maar anno 2019 is mijn aanmoediging niet alleen overbodig – voor veel van mijn leerlingen is een overzeese vakantie de normaalste zaak van de wereld geworden – mijn aanmoediging is vooral misplaatst, want massatoerisme bedreigt de wereld. Proppen is het: de toeristen passen bijna niet meer door de trechter van de branche. Het aantal reizigers wereldwijd steeg sinds 1950 van 25 miljoen naar 1,4 miljard. De meeste daarvan togen naar Frankrijk, Spanje, de Verenigde Staten en China. Massatoerisme is een plaag geworden en het merkwaardige is dit: ik hekel het fenomeen, maar sta óók in de rij voor de Sixtijnse Kapel – ik was deze zomer in Italië.

Maar kijk. Zelfs op de hoogste bergtop buitelen toeristen over elkaar. De suppoosten van het Louvre staakten, omdat de rijen steeds langer en onfatsoenlijker werden. In Dubrovnik worden de inwoners gek van de toenemende stroom

Game of Thrones-fans. In Venetië woont bijna geen Venetiaan meer, omdat ze vluchten voor de rolkoffers en cruiseschepen. Openluchtmuseum Rome kampt met zoveel overlast dat de burgemeester heeft besloten boetes uit te delen voor pootjebaden in de Trevifontein of ijs eten op de Spaanse Trappen. Het is de paradox van het toerisme. Een mooie plek trekt veel mensen waardoor die vanzelf lelijk wordt. De souvenirwinkels, de fastfoodrestaurants en de toeristen zelf: ze zijn lelijk en niet op hun plek. Als mensen op vakantie zijn, zijn ze op hun allerlelijkst. Ze claimen de stad, werken hun to-do-lijstjes af en smelten vervolgens tot hoopjes ellende in de snikhete rij voor een kathedraal. Ze vernielen, vervuilen en overschreeuwen de plekken die ze afvinken. De ziel van de historische plek slijt onder hun voeten tot gruis.

‘Toen ik in Florence naar Da Vinci’s eerste penseelstreken stond te gluren, werd ik wegge-psst door een ongeduldige toerist die zijn kinderen op de foto wilde zetten’

Jelte Posthumus woont in Groningen en is daar docent geschiedenis op het Willem Lodewijk Gymnasium. Hij schrijft al jaren over het onderwijs. Daarnaast is hij radiopresentator voor Glasnost, een Gronings radioprogramma over kunst en cultuur. Ook is hij muzikant en film liefhebber.

Ach, misschien overdrijf ik een beetje. Maar zoals ik zei, ik was in Italië en in de gangen van de Vaticaanse musea bewoog ik me door een woud van rugtassen en selfiesticks. Het rook er naar zweet en zonnebrandcrème en de kleverige massa trok met gebogen nek en opgeheven stick langs de mooiste kunstschatten, maar vergat te kijken. Alleen het onvermoeibare oog van de camera documenteerde. Toen ik in Florence naar Da Vinci’s eerste penseelstreken stond te gluren, werd ik wegge-psst door een ongeduldige toerist die zijn kinderen op de foto wilde zetten. Ik wil er niet meer aan meedoen. En ik wil dat mijn leerlingen niet zo worden. Het is tijd om Confucius’ woorden te herschrijven, want het is anno 2019 verstandiger een boek te lezen dan duizend mijl te reizen. ■

Studiedag Klassieke Wereld 2020

Op maandag 27 januari 2020 organiseert Labrys Reizen in samenwerking met het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden een Studiedag Klassieke Wereld voor docenten klassieke talen en geschiedenis. Op deze dag staat Griekenland centraal als bestemming voor uw klassieke schoolreis en kunt u lezingen bijwonen van onder anderen Josine Blok, Frederike Upmeyer, Hein L. van Dolen en Thijs Kettenis. Meer informatie over deze dag is te vinden op **opmaat.labrysreizen.nl/studiedagklassiekewereld**. Aanmelden kan door een e-mail te sturen naar **info@labrysreizen.nl** onder vermelding van 'Studiedag 2020.'

Kampen Koggestad

Bij het Stedelijk Museum Kampen, Stadsarchief Kampen en de Kamper Kogge is tot en met 8 december 2019 de tentoonstelling *Kampen Koggenstad. Geheimen van de IJsselkogge* te zien. De tentoonstelling laat de bezoeker op verschillende manieren kennismaken met het koggeschip en de IJsselkogge in het bijzonder, maar ook met het leven in Kampen tijdens de Hanzetijd. In het Stedelijk Museum Kampen zijn tal van objecten te zien die het verhaal van de kogge en het stadsleven illustreren. Bij het Stadsarchief kunnen jong en oud het verhaal van handel en zeevaart ervaren. De Koggewerf tot slot laat de bezoekers kennismaken met een echte kogge, de bouw ervan en tal van verhalen die daarover te vertellen zijn.

Histocrypto

Deze afbeeldingen zijn cryptische aanwijzingen. Welke historische persoon zoeken we? Stuur het antwoord vóór 5 december naar **redactie@vgnkleio.nl**. Meedoen kan ook via **www.vgnkleio.nl**. Vergeet niet uw adres erbij te vermelden!

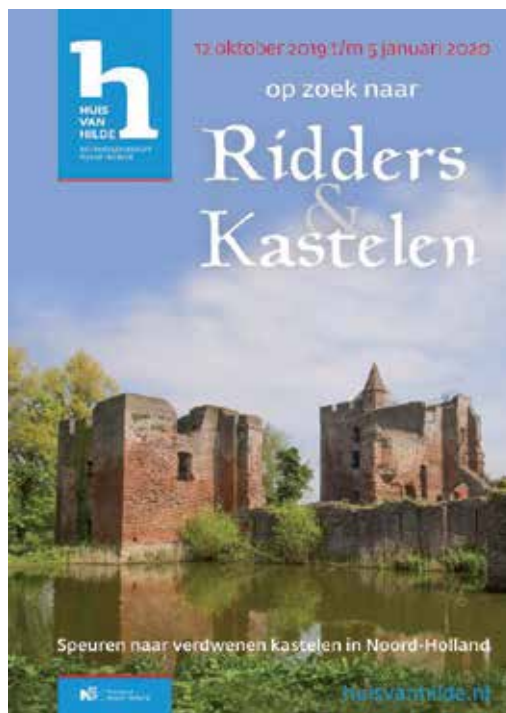
Het antwoord van de histocrypto in *Kleio 5* was: Nieuw-Amsterdam. De winnaar is Ellen de Vries uit Almere Buiten. Zij wint de boekenbon van 20 euro. Gefeliciteerd!

Egyptische god Bes

Het Allard Pierson Museum presenteert de tentoonstelling over de Egyptische god Bes. Tot en met 8 maart 2020 is de tentoonstelling over deze herkenbare figuur uit het oude Egypte te zien. Van ca. 2450 v.Chr. tot in de Romeinse periode speelde Bes een rol in het dagelijks leven van de Egyptenaren. Hij werd afgebeeld op zuilen, vazen, amuletten en standbeelden. Ondanks zijn enorme populariteit van toen, horen we nu niet veel meer over Bes. Wat bleef er over van de Bes-verering toen het Egyptische rijk overging in het Romeinse Rijk? Heeft onze tuinkabouter nog iets te maken met deze figuur? En wat is de link tussen Bes en het eiland Ibiza? De tentoonstelling *Bes, kleine god in het Oude Egypte* is nu te zien in het nieuwe Allard Pierson.

Ridders en kastelen

Archeologen gingen de laatste jaren op zoek naar verdwenen kastelen in Noord-Holland. Het resultaat van deze zoektocht is tot en met 5 januari 2020 te zien in de tentoonstelling *Op zoek naar ridders en kastelen* in Huis van Hilde te Castricum. Er zijn stukken van vier kastelen uit de buurt van Alkmaar en Heemskerk te zien, waaronder een nooit eerder getoonde bronzen signaalhoorn uit Alkmaar, een zwaard uit Egmond en de sleutels van kasteel Oud Haerlem. De middeleeuwse kasteelheren, ridders en jonkvrouwen komen natuurlijk ook aan bod.

Bronzen signaalhoorn uit Alkmaar.

Wij Vikingen

In het Fries Museum in Leeuwarden is tot en met 15 maart 2020 de tentoonstelling *Wij Vikingen* te zien. De tentoonstelling neemt de bezoeker mee naar de eeuwen van Viking-invalen in Frisia. Aan de hand van archeologische schatten ontdekt de bezoeker dat 'Viking' geen volk, maar een levensstijl was. Deze levensstijl omvatte meer dan alleen de beruchte plunderingen. Tussen de aanvallen door werd er handel gedreven. In de tentoonstelling is ook de muntschat van Wirdum te zien, die voor het eerst wordt getoond aan het publiek.

Glazen kralensnoer met geëmailleerd kruis, gevonden in Bears, 800-900. Fries Museum, Leeuwarden. Collectie Koninklijk Fries Genootschap. Foto: Tom Haartsen.

Het volgende nummer van Kleio verschijnt 18 december

Filming Freedom

FILM EDUCATIEPROJECT

Hoe leg je vrijheid vast op film?

Filming Freedom is een laagdrempelig lesprogramma op school met als doel om leerlingen op een creatieve en interactieve wijze met de Nederlandse geschiedenis bezig te laten zijn. Professionele camera apparatuur is niet nodig. Het verhaal, dat is belangrijk!

De beste films worden getoond in het Filming Freedom Festival en sommige worden uitgezonden op tv!

De les bedraagt één lesuur op school en is inclusief vakdocent video en toegang tot bronmateriaal. Kosten voor een les zijn €35 per klas. Reserveren: 077 352 2112

Bovendien mogen individuele leerlingen ook op eigen initiatief meedoen aan het filmfestival. Er is dan geen gastles, maar er wordt uitgegaan van de eigen kennis van leerlingen. Wel wordt er informatie en bronmateriaal beschikbaar gesteld.

WWW.LIMBURGSMUSEUM.NL

provincie limburg

Prins Bernhard Cultuurfonds

Limburgs Museum
VRIJHEID IN BEELD

**WOENSDAG
20 NOVEMBER**

**UTRECHT
16.00-21.00 UUR**

DE TOEKOMST VAN
HOLOCAUSTEDUCATIE
75 jaar na de bevrijding

FOTO: NATIONAAL COMITÉ EN MEI, CHRIS VAN HOUTS

SPREKERS

Jan Terlouw

'Oorlogswinter' anno 2019: levende herinnering of verre geschiedenis?

Dienke Hondius

Geen warm welkom: Joodse onderduikers na de bevrijding

Marc van Berkel & Julia Sarbo

Discussie: Holocaustonderwijs als burgerschapsvorming
– kansen en risico's

AANMELDEN

cidi@cidi.nl of 070-3646862

MEER INFO

www.holocausteducatie.nl

 ועידת התביעות
Claims Conference
The Conference on Jewish Material
Claims Against Germany
www.claimscon.org

